

Maatschappelijk verantwoord ondernemen en groene groei: springplanken naar duurzaamheid?

**Exploratieve studie naar het concept
duurzame ontwikkeling in de landbouw**

2012

**Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie**

**Dirk Vervloet
Dirk Van Gijsegem
Dirk Bergen**

Vlaamse overheid   **Landbouw
en Visserij**

Maatschappelijk verantwoord ondernemen en groene groei: springplanken naar duurzaamheid? Exploratieve studie naar het concept duurzame ontwikkeling in de landbouw

Dirk Vervloet, Dirk Van Gijsegem & Dirk Bergen

April 2012

Rapport, 49 blz.

Depotnummer: D/2012/3241/087

Departement Landbouw en Visserij
afdeling Monitoring en Studie
Ellipsgebouw (6de verdieping)
Koning Albert II - laan 35, bus 40
1030 Brussel
Tel. 02 552 78 20 - Fax 02 552 78 21
✉ e-mail: ams@vlaanderen.be

Vermenigvuldiging en/of overname van gegevens zijn toegestaan mits de bron expliciet vermeld wordt:

Vervloet D., Van Gijsegem D. & Bergen D. (2012) *Maatschappelijk verantwoord ondernemen en groene groei: springplanken naar duurzaamheid? Exploratieve studie naar het concept duurzame ontwikkeling in de landbouw*, Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Graag vernemen we het als u naar dit rapport verwijst in een publicatie. Als u een exemplaar ervan opstuurt, nemen we het op in onze bibliotheek.

Wij doen ons best om alle informatie, webpagina's en downloadbare documenten voor iedereen maximaal toegankelijk te maken. Indien u echter toch problemen ondervindt om bepaalde gegevens te raadplegen, willen wij u hierbij graag helpen. U kunt steeds contact met ons opnemen.

Wilt u op de hoogte gehouden worden van onze nieuwste publicaties, schrijf u dan in op de AMS-nieuwsflash via de onderstaande link:

<http://www.vlaanderen.be/landbouw/studies/nieuwsflash>

**Maatschappelijk verantwoord
ondernemen en groene groei:
springplanken naar duurzaamheid?**

**Exploratieve studie naar het concept
duurzame ontwikkeling in de landbouw**

INHOUD

VOORWOORD	
1. INLEIDING	1
2. DUURZAME ONTWIKKELING	3
2.1. INLEIDING.....	3
2.2. OORSPRONG VAN HET BEGRIP DUURZAME ONTWIKKELING.....	4
2.3. BEDENKINGEN BIJ HET BEGRIP DUURZAME ONTWIKKELING.....	5
2.4. TOEKOMSTVISIE VERSUS REALITEIT: IS DE VLAAMSE LAND- EN TUINBOUW DUURZAMER?.....	7
3. MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORD ONDERNEMEN: EEN UITWERKING OP WEG NAAR DUURZAME ONTWIKKELING	9
3.1. MVO: EEN PRAGMATISCHE DIALOOG OVER DE WEG NAAR DUURZAME ONTWIKKELING	9
3.2. BELANG VOOR DE LANDBOUW	12
3.3. BEDENKINGEN BIJ MVO	13
3.4. TOEKOMSTVISIE VERSUS REALITEIT: OVER DE WAARDE VAN EEN CONTRACT TUSSEN LANDBOUW EN SAMENLEVING.....	13
4. DUURZAAMHEID	16
4.1. DUURZAAMHEID ALS VOORTZETTING VAN EEN BESTAANDE DICHOTOMIE.....	16
4.1.1. <i>Duurzaamheid door normatieve gedragsveranderingen</i>	16
4.1.1.1. Verduurzamen door technologieverbeteringen of door waardewijzingen?	16
4.1.1.2. Verduurzamen met duurzame ontwikkeling	17
4.1.1.3. Verduurzamen naar duurzaamheid	18
4.1.2. <i>Bedenkingen bij duurzaamheid</i>	20
4.1.3. <i>Toekomstvisie versus realiteit: de nood aan een integrale aanpak</i>	21
4.2. DUURZAAMHEID ALS SOCIALE CONSTRUCTIE EN EVOLUEREND BEGRIP	22
4.2.1. <i>Duurzame variaties van een lerend begrijpen</i>	22
4.2.2. <i>Bedenkingen</i>	24
4.2.3. <i>Toekomstvisie versus realiteit: instituties als struikelblokken op duurzame wegen</i>	25
5. GROENE ECONOMIE: HET NIEUWE DUURZAAMHEIDSDISCOURS?	29
5.1. GROENE ECONOMIE: OP WEG NAAR EEN STERKERE DUURZAAMHEID?.....	29
5.2. BELANG VOOR DE LANDBOUW	31
5.3. BEDENKINGEN BIJ GROENE ECONOMIE.....	33
5.4. TOEKOMSTVISIE VERSUS REALITEIT: SAMEN NAAR EEN TRANSITIE VOORBIJ EFFICIËNTIE.....	35
6. CONCLUSIES	38
BRONNEN	41
FIGUREN	48
TABEL	48
AFKORTINGEN	49

Voorwoord

Het schrijven van deze tekst is bij momenten een moeilijke en moeizame zoektocht geweest naar wat duurzame ontwikkeling in haar verschillende aspecten inhoudt. Het begrip vatten en reduceren tot een eenvoudig te begrijpen geheel is in veel opzichten een uitdaging geweest. Volgende tekst heeft geholpen om te beseffen dat er over duurzame ontwikkeling altijd wel iets niet vermeld wordt:

“Er is [...] veel aan bod gekomen, en toch ook weinig. Een hele hoop implicaties van duurzame ontwikkeling zijn niet belicht. Duurzame ontwikkeling vraagt wereldwijd een heroverweging van onze manier van leven met alle aspecten die daarbij horen, cultureel, sociaal, economisch, technologisch. Wie vanuit zo'n brede definitie een manier van leven bestudeert, komt onvermijdelijk uit bij fundamentele filosofische vragen over het bestaan, de mens en zijn verhouding met de omgeving (andere mensen en natuur). Ook daarover gaat duurzame ontwikkeling. Of kan duurzame ontwikkeling gaan” (Paredis, 2005, 38).

Dit rapport werd samengesteld als methodologisch achtergronddocument ter voorbereiding van het Landbouwrapport 2012, waarin duurzame ontwikkeling het centrale thema zal zijn.

1. Inleiding

De landbouw kan recent enorme productieverbeteringen voorleggen. Hoewel de wereldbevolking sinds begin 1960 verdubbeld is, is de globale landbouwproductie nog sterker toegenomen. Het aantal ondervoede mensen, volgens de FAO (2010) 925 miljoen, is als gevolg van deze productietoename kleiner dan de 1,5 miljard mensen die aan overgewicht lijden. 65% van de wereldbevolking leeft zelfs in landen waar meer mensen sterven aan obesitas en overgewicht dan aan ondervoeding (WHO, 2011). Deze productietoename gaat echter samen met een aantal negatieve effecten zoals milieuvervuiling. Ook sociaal zijn er wantoestanden die het gevolg zijn van de nood om goedkoop grote hoeveelheden te produceren en gevolgen hebben op de ontwikkeling van het platteland. Toch blijken ook nu nog veel landbouwers amper een voldoende inkomen uit deze productie te halen.

Ondanks de enorme toename van de landbouwproductie van de voorbije decennia, zal de landbouwproductie tegen 2050 nog eens met 70% moeten toenemen om te kunnen voldoen aan het energierijkere dieet van een met 40% toegenomen wereldbevolking (Bruinsma, 2009). De extra vraag naar landbouwproducten stopt niet bij extra voedsel voor menselijke consumptie. De maatschappij stelt aan de landbouw ook de vraag naar meer dierlijke voeders, naar extra vezels en biobrandstoffen. Maar zelfs bij deze vier F'en (*food, feed, fiber en fuel*) lijkt het niet te stoppen vermits de landbouw ook een welzijnseffect heeft via *flower* en *fun* (Decuypere, E. *et al.*, 2009). Het lijstje extra verlangens stopt zelfs niet bij F'en. Ook rond het bewaren van biodiversiteit, de productie van geneesmiddelen, het in stand houden van de bodemvruchtbaarheid met beperkte inputs en het opslaan van organische materiaal in de bodem binnen de klimaatbeheersing zijn er taken voor de landbouw weggelegd. De maatschappij legt bovendien aan de landbouw op deze extra eisen te realiseren met minder en liefst zonder nadelige effecten.

Om aan al deze verwachtingen te voldoen, zijn er al veel documenten, plannen en visies uitgewerkt en zullen er in de toekomst nog veel bijkomen. Voor de Europese landbouw is de verdere hervorming van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) waarschijnlijk het belangrijkste. Maar ook allerlei 'groene' initiatieven binnen andere internationale fora, zoals Rio+20, UNEP, OESO en FAO, lijken mee het kader te gaan vormen waarbinnen de landbouw zich dient te ontwikkelen. Ook langetermijnvisieoefeningen binnen de eigen Vlaamse context zoals in de tweede Vlaamse strategie voor duurzame ontwikkeling (VSDO) geven een richting aan waarin de landbouw zich zou kunnen ontwikkelen (Vlaamse regering, 2011). Een rode draad door deze gewenste toekomst oefeningen is duurzame ontwikkeling of duurzaamheid.

Waar de begrippen duurzame ontwikkeling en duurzaamheid in algemene termen voor de nodige overeenstemming kunnen zorgen, slagen ze er op het concrete niveau niet in om meningsverschillen te overbruggen. Een voorbeeld hiervan is de consensus tekst tussen Boerenbond en VODO (2009) over de basisdoelstellingen voor het GLB. Hoewel duurzame landbouw de landbouw van de toekomst is en de rol van duurzame familiale landbouwbedrijven hierin erkend wordt, is er geen overeenstemming over wat dan concreet een duurzaam familiaal landbouwbedrijf is en welke productiemethoden gewenst zijn. Daarnaast lijkt verdacht veel van wat ondernomen wordt onder het mom van duurzame ontwikkeling amper te verschillen van wat er vroeger gebeurde (Lamberton, 2005). Het doel van deze studie is dan ook een poging om duidelijkheid te scheppen over wat het belang is van duurzame ontwikkeling en duurzaamheid, over de belangrijkste verschillende inhoud

die gegeven worden aan deze begrippen en hoe de begrippen zich verhouden tot maatschappelijk verantwoord ondernemen en groene economie.

Naast een klassieke literatuurstudie rond deze begrippen, werden prof. Dirk Reheul (UGent), prof. Erik Mathijs (KULeuven) en prof. Joris Relaes (kabinetschef Landbouw, Zeevisserij en Plattelandsbeleid & KULeuven) geïnterviewd (Bergen & Vervloet, 2011). In 2001 publiceerden zij het document *Elementen voor een toekomstvisie m.b.t. duurzame land- en tuinbouw in Vlaanderen* (Reheul et al., 2001). Zij beschouwden duurzaamheid toen als een containerbegrip en als een drie-eenheid, namelijk: economisch, ecologisch en sociaal. Bovendien waren ze van mening dat niemand is in staat de exacte 'eindtermen' voor duurzaamheid vast te leggen, want de duurzaamheidsgedachte is dynamisch en evolueert met de maatschappelijke ontwikkelingen. Werken aan duurzaamheid was volgens hen werken aan een evolutierichting waarbij de richting vrij duidelijk is maar niet de precieze wegen.

In hun tekst namen de auteurs een aantal duidelijke standpunten in ten aanzien van de wegen die de Vlaamse landbouw zou kunnen bewandelen richting duurzaamheid vanuit een analyse van het duurzaamheidsgehalte van de Vlaamse landbouw toen. De Vlaamse landbouw heeft in zijn ontwikkeling, ook de laatste 10 jaar, vooral de richting gekozen om te investeren in intensificatie en schaalvergroting. Door specialisatie, uniformering van productie en productiesystemen heeft de Vlaamse landbouw zich ontwikkeld in een andere richting dan naar verscheidenheid. De auteurs stelden in 2001 al dat deze ontwikkeling voor de draagkracht van het systeem lang geen probleem was. Als bevoorrechte landbouwgetuigen zijn de verschillende auteurs in de lente van 2011 afzonderlijk bevraagd over hun tekst van toen met als doel te evalueren in welke mate de Vlaamse landbouw nu duurzamer is (Relaes, 2011; Mathijs, 2011 & Reheul, 2011).

Naast een expertenwaardering van het duurzame karakter van de huidige Vlaamse landbouw zijn de interviews gebruikt als extra reflectiebron over wat duurzaam is en welke hinderpalen zich voordoen. Hoewel de auteurs apart zijn geïnterviewd, refereren we ernaar zonder duidelijk te maken van wie een uitspraak komt omdat door de uitgevoerde selectie de volheid en nuances van de antwoorden niet weer te geven zijn. Omdat de geselecteerde informatie uit de interviews gebruikt is ter ondersteuning en aanvulling van een hoofdstuk is de informatie uit haar context gehaald. Bepaalde woorden kunnen hierdoor anders geïnterpreteerd worden dan dat ze door de geïnterviewden bedoeld zijn. Om dit duidelijk te maken is gekozen om het gebruikte materiaal uit de interviews telkens te groeperen onder één subtitel per hoofdstuk en om de tekst cursief weer te geven.

Na deze inleiding wordt in een tweede hoofdstuk het begrip duurzame ontwikkeling uitgelegd zoals het het meest bekend is. Het derde hoofdstuk gaat over maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Dat is een praktische invulling van het abstract theoretische begrip duurzame ontwikkeling. Tegenover het begrip duurzame ontwikkeling worden in het vierde hoofdstuk twee andere invullingen van wat duurzaam is naar voren geschoven. In het vijfde hoofdstuk wordt groene economie toegelicht als praktisch voorbeeld van de alternatieve invullingen van duurzame ontwikkeling. Voor elk van deze drie invullingen van duurzame ontwikkeling krijgt u eerst de voorstelling van de invulling op zich. Daarna worden een aantal bedenkingen bij deze invulling geuit. Tot slot is er een terugkoppeling met de resultaten uit de interviews met prof. Reheul, prof. Mathijs en prof. Relaes waarbij de toekomstvisie vergeleken wordt met de realiteit tien jaar later. Ook bij MVO en groene economie komt deze structuur terug, maar wordt hij aangevuld met de relevantie van deze ontwikkeling voor de landbouw.

2. Duurzame ontwikkeling

2.1. Inleiding

De verdere toenemende behoefte aan landbouwproducten voor *food, feed, fiber en fuel*, de gevolgen van de klimaatverandering en de beperkte beschikbaarheid van verschillende inputs zoals geschikte cultuurgronden, zoetwaterbronnen en fosfor, zullen een enorme impact hebben op de wijze waarop de landbouw zich zal moeten organiseren om te voldoen aan de extra behoeften van de maatschappij (Fedoroff *et al.*, 2010). Volgens Bruinsma (2009) lijkt er zich voor de voedselbehoefte niet onmiddellijk een probleem voor te doen, hoewel de gemiddelde jaarlijkse globale opbrengstgroei minder sterk zal toenemen dan in het verleden (van 1,7% nu naar 0,8% in 2050). Om deze productietoename te realiseren, lijkt de landbouw nog meer een beroep te moeten doen op technologieën die gebaseerd zijn op hoge externe inputs. Een verdere uitputting van niet-hernieuwbare inputs en een voortzetting van de bijbehorende milieuproblemen zijn zo moeilijk te vermijden. Bovendien zullen de extra beschikbare productiecapaciteit, landbouwgronden en zoetwaterbronnen niet altijd beschikbaar zijn op die plaatsen waar ze het meest nodig zijn. De vaststelling dat voor de nabije toekomst de wereld in zijn geheel voldoende voedsel kan produceren, is dan ook slechts één aspect in een complex verhaal van een duurzame landbouw en voedselvoering waarin verschillende afwegingen niet altijd te verzoenen lijken.

De vaststelling dat er aan de voedselvraag kan voldaan worden, gaat onder andere voorbij aan de andere vragen die gesteld worden aan de landbouw en welke negatieve gevolgen dat heeft op de voedselprijs (Harrison, 2009). Zo is het momenteel voor de landbouw met de huidige productietechnieken onmogelijk om, naast de voedselvraag, ook aan de actuele behoefte aan fossiele brandstoffen te voldoen door ze te vervangen door biobrandstoffen (Ajanovic, 2001). Om toch zoveel mogelijk aan de vragen inzake betaalbaar voedsel, voeder, vezels en brandstof te kunnen voldoen, achten sommigen (Fedoroff *et al.*, 2010) het noodzakelijk dat de landbouw gebruik kan maken van moderne technieken en beleidskaders die dit ondersteunen. Anderen zien een duurzame oplossing dan weer in het volledig hertekenen en herorganiseren van het agro- en voedingssysteem naar een productie met beperkte inputs (Reganold *et al.*, 2011). Welke oplossing ook wordt voorgesteld, deze gaat er steeds van uit dat zij zal bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van de landbouw.

De begrippen duurzame ontwikkeling en duurzaamheid zijn voor en binnen de landbouw populair in gebruik. Iedereen lijkt er zijn steentje toe te willen bijdragen via allerlei duurzame initiatieven. Zowel landbouworganisaties (Vanthemsche, 2011) als de agroketen (BEMEFA, 2011; FEVIA, 2011 & VBT, 2012) ondernemen allerlei initiatieven om de duurzaamheid van de sector aan te tonen. Een veelheid aan duurzaamheidsinstrumenten staan ter beschikking voor hen die de trein niet willen missen.

Hoe populair de begrippen ook zijn, over de concrete inhoud van de begrippen is er veel minder eensgezindheid. Wat de ene duurzaam noemt, beschouwt een andere met moeite een doekje voor het bloeden. Zelfs over het nut en het belang van de drie klassieke pijlers, namelijk de economische, ecologische en sociale, lijkt er niet langer eensgezindheid te bestaan. Dit hoofdstuk licht de meest courante invulling van wat duurzaam is toe. Na de oorsprong van het begrip, worden een aantal bedenkingen geplaatst bij deze invulling. Tot slot worden ook een aantal reflecties gegeven vanuit de interviews met Relaes, Mathijs en Reheul.

2.2. Oorsprong van het begrip duurzame ontwikkeling

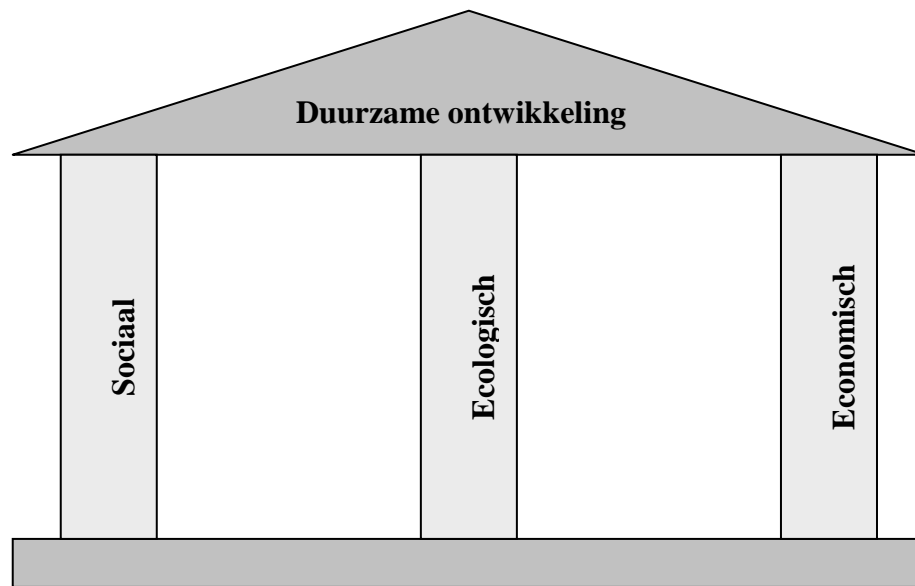
Alhoewel sporen van een duurzame landbouw al eerder zijn terug te vinden, kende het begrip duurzame ontwikkeling in 1987 zijn echte doorbraak met het rapport *Our common future* (World commission on environment and development, 1987). Met het begrip poogde de commissie Brundtland om de bezorgdheid over de toenemende gevolgen van menselijke activiteiten op het milieu te verzoenen met de bezorgdheid over de ongelijke kansen van mensen om zich te ontwikkelen.

Vanuit haar mandaat om zowel naar milieu als naar ontwikkelingsaspecten te kijken, kwam de commissie Brundtland in haar rapport met zowel radiale als reformistische aspecten naar voren (Robinson, 2004). Het radicale zat hem in de expliciete link tussen het milieu en (sociale) ontwikkelingskansen of het gebrek hieraan. Beide problemen waren volgens de commissie zo met elkaar verweven dat een ecologische duurzaamheid niet mogelijk was, wanneer ongelijke ontwikkelingskansen en armoede in de wereld niet op hetzelfde moment werden aangepakt. Het ecologische werd onlosmakelijk verbonden met sociale ontwikkeling. De gewenste ontwikkelingstoestand die hierbij naar voren werd geschoven was die van het Westen. Het reformistische had te maken met de sterke antropocentrische focus, d.w.z. dat de mens en de vervulling van zijn behoeftes centraal werden gesteld. De oplossing voor zowel onder- als overconsumptie en dus ook voor milieuproblemen lag volgens de commissie Brundtland in meer en niet in minder menselijke ontwikkeling. Hoewel deze ontwikkeling rekening moest houden met milieubelangen, werd een vijf- tot tienvoudige toename van de industriële wereldactiviteit nodig geacht om aan de noden van de armen te voldoen. Als onderontwikkeling een bedreiging is voor het milieu en de menselijke welvaart, dan is meer ontwikkeling nodig. Als overontwikkeling een even groot gevaar is, dan is een verdere toename niet wenselijk. De oplossing lag volgens de commissie dan ook in een andere soort van ontwikkeling, namelijk een duurzame die aan de noden voldoet van de huidige generatie zonder die van de toekomstige te beperken.

Duurzame ontwikkeling werd door de commissie Brundtland dan als volgt verder uitgelegd. Het gaat in de eerste plaats over de behoeftebevrediging van de mensen die nu leven. Zij hebben hierbij het recht op een kwaliteitsvol en waardig leven in een gezonde en veilige omgeving en zonder honger. Ook de toekomstige generaties hebben het recht op een dergelijk leven. De huidige ontwikkeling mag dus geen bedreiging zijn voor de ontwikkeling van toekomstige generaties. Dat houdt ook in dat de ontwikkeling binnen de draagkracht van de aarde moet blijven. Duurzame ontwikkeling gaat dus over intra-generationale en inter-generationale solidariteit en rechtvaardigheid en over respect voor het milieu (Paredis, 2001).

Om deze duurzame ontwikkeling te bereiken is een beleid gevoerd dat niet alleen focust op economische ontwikkeling maar ook op sociale en ecologische ontwikkeling (zie figuur 1). In eerste instantie leidde dit tot een beleid rond duurzame ontwikkeling dat uitging van drie pijlers die overeenkomen met de drie dimensies binnen duurzame ontwikkeling: economisch, ecologisch en sociaal.

Figuur 1: Schematische pijlervoorstelling van duurzame ontwikkeling

De vooruitgang in duurzame ontwikkeling werd volgens de commissie Brundtland echter beperkt door de huidige stand van technologie, sociale organisatie en de ecologische absorptiecapaciteit. Dat zijn evenwel geen absolute grenzen. Technologie en sociale organisatie kunnen verbeteren zodat een nieuw tijdperk van economische groei mogelijk is. Ook in 1987 zag men het minder materiaal- en energie-intensief worden van de economie als een kans voor verdere groei, hogere productiviteit, verbeterde efficiëntie en minder vervuiling. Door de focus te leggen op verbetering is duurzame ontwikkeling geen statische harmonieuze situatie maar een veranderingsproces om aan de noden van huidige en toekomstige generaties te blijven voldoen (Paredis, 2005).

Een dergelijk veranderingsproces vraagt moeilijke keuzes en de politieke wil en eensgezindheid om ze uit te voeren. De commissie Brundtland heeft niet voor alles een keuze gemaakt. Zo is het centrale begrip 'noden' niet verder gedefinieerd dan het niveau van voedsel, huisvesting en gezondheid en is geen uitspraak te vinden over de rechtmatigheid van andere behoeftes (Paredis, 2005). Toch neemt de commissie op basis van een aantal normatieve aannames een standpunt in over wat duurzaam is. Ze stelt verdere economische groei en consumptie voorop vanuit een geloof dat het individuele streven naar winst maatschappelijk tot optimale resultaten leidt. Daarnaast is het een antropocentrische benadering die de mens een dominante positie geeft ten opzichte van de natuur. Deze dominante positie houdt ook in dat het een doelstelling is om voldoende voedsel te voorzien voor de steeds groeiende wereldbevolking. Er is ook een zeer sterk geloof in technologische vooruitgang en gemeenschappelijke institutionele maatregelen om milieuproblemen op te lossen en om grondstoffen efficiënter in te zetten (Lamberton, 2005).

2.3. Bedenkingen bij het begrip duurzame ontwikkeling

De stelling dat het nationaal product van de wereld vijf tot tien keer moest toenemen om een duurzame ontwikkeling te bereiken, gaf aanleiding tot veel kritiek op het rapport van de commissie Brundtland. Het conflicteerde op dit punt met eerdere oproepen om te komen tot een 'steady state' economie. Een dergelijke economie kent een relatief stabiele omvang met een stabiele bevolking en consumptie die beneden de ecologische draagkracht blijven

(Boulding, 1966 en Daly, 1980). Verdere verwijten aan het begrip duurzame ontwikkeling zijn de vaagheid, het risico op oneigenlijk gebruik en het aanzetten tot een aantal misvattingen of illusies (Robinson, 2004).

Onder de term duurzame ontwikkeling worden verschillende dingen begrepen die niet altijd te verzoenen lijken. Pogingen om tot één definitie te komen zijn weinig succesvol gebleken. Een veelvoud aan invullingen van wat duurzame ontwikkeling is, bestaat dan ook (zie ook hoofdstuk 4). Hoewel duidelijkheid over het concept zijn voordelen heeft, sluit het ook onmiddellijk een aantal benaderingen en perspectieven over wat duurzaam is uit. Deze interpretatievrijheid heeft daarom een niet te miskennen politiek voordeel. Velen kunnen er zich achter scharen.

Veel bedrijven en overheden geven een interpretatie aan duurzame ontwikkeling die neerkomt op een gelijkstelling van duurzame ontwikkeling met economische groei. Verschillende producten, praktijken en beleid die als weinig duurzaam beschouwd kunnen worden, krijgen zo een positief duurzaam verhaal mee. Ook al toont dit verhaal aan dat bedrijven en overheden ergens rekening houden met de bezorgdheid bij gebruikers over sociale en milieuaspecten, het duurzaamheidsgehalte van dergelijke producten of beleid blijft beperkt tot een cosmetisch laagje. Figuur 1 toont een beeld waarin de drie dimensies evenwaardig bijdragen aan duurzame ontwikkeling. In de realiteit is de economische pijler echter dominant en zijn de ecologische en sociale hieraan ondergeschikt. In de laatste tien jaar heeft de Vlaamse landbouw vooral resultaten geboekt op economisch en in mindere mate op ecologisch vlak. Op sociaal vlak is de vooruitgang het minst duidelijk (vzw Boeren op een Kruispunt, 2011). Een meer waarheidsgetrouwe voorstelling van duurzame ontwikkeling in figuur 1 is er een waar de economische pijler zeer dik is en de ecologische en de sociale pijler duidelijk dunner uitvallen.

Om oneigenlijke duurzame claims te vermijden, worden allerlei metingen uitgevoerd via een niet te overzien aantal indicatoren. Sommige verkiezen immers om voor de metingen te vertrekken vanuit een duidelijke definitie van wat duurzame ontwikkeling is (Van Cauwenbergh *et al.*, 2007). Door de conceptuele vaagheid en de vele mogelijke invullingen van wat duurzaam is en de bijhorende veronderstellingen, is het potentieel aantal indicatoren dan ook enorm. Elke indicator meet immers slechts een bepaald aspect van de realiteit. Een andere focus zal dan ook andere indicatoren geven. Dat betekent ook dat de selectie van indicatoren geen neutrale activiteit is. Het brengt bepaalde aspecten onder de aandacht en richt hierdoor beleid in de een of andere richting.

Het belangrijkste probleem met het begrip duurzame ontwikkeling is dat het aanleiding kan geven tot een aantal illusies. Een eerste hierin is of het wel mogelijk is om ecologisch duurzaam te zijn met een industriële productie die minstens vijf keer hoger is. Deze vraag is eigenlijk een herformulering van het *limieten aan groei*-debat (Meadow, *et al.*, 1972). Met haar publicatie *Limits to growth* gaf de Club van Rome aan dat de economische groei na de Tweede Wereldoorlog niet houdbaar was omdat natuurlijke hulpbronnen uitputbaar zijn en dat de snelle bevolkingsgroei op termijn tot een sterke bevolkingsafname zou leiden. Maar ook vanuit de sociale dimensie zijn er vragen te stellen of het traditionele economische groeimodel wel in staat is om sociale en herverdelingsvraagstukken op te lossen. Omdat de exacte ecologische en sociale limieten aan groei niet bekend zijn, laat staan in welke mate sociale, politieke en technologische veranderingen hieraan iets kunnen doen, bestaan over de te hanteren oplossingen verschillende meningen. Volgens de aanhangers van zwakke duurzaamheid is het voor de mens mogelijk om andere industriële systemen uit te bouwen die

slechts een fractie nodig hebben van de huidige benodigde energie, grondstoffen en andere input. Voor aanhangers van sterke duurzaamheid is dit hoogstens uitstel van executie als er al een netto effect is van efficiëntiewinsten (zie ook 4.1.1). Vanuit de sociale kant doen er zich ontwikkelingen voor binnen *corporate social responsibility* (zie ook hoofdstuk 3). Of eco-efficiëntie en *corporate social responsibility* afdoende zijn, is nu niet te bewijzen. Het zijn waarschijnlijk wel stappen in de richting van een meer duurzame wereld.

Een tweede illusie is dat duurzame ontwikkeling pretendeert om de juiste keuzes in te houden. Vanuit een ecologisch standpunt is duurzame ontwikkeling een antropocentrische benadering, die duurzaamheid realiseert voor de mens. De mens realiseert dit zelf door zijn vermogen om door middel van de rede oplossingen te vinden voor sociale en ecologische problemen. De mens plaatst zich hierdoor als een heerser buiten en boven het ecologische. Vanuit een bio- of ecocentrisch perspectief (zie ook 4.1) mist duurzame ontwikkeling hierdoor de essentie van de zaak. De mens maakt namelijk ook deel uit van het ecosysteem dat bovendien limieten kent aan wat het bij misbruik kan incasseren. Vanuit het sociale perspectief worden er ook steeds meer vragen gesteld bij de geschiktheid van het traditionele groeimodel omdat het er niet in slaagt om de kloof tussen arm en rijk te verkleinen of honger te doen verdwijnen. Bovendien stelt duurzame ontwikkeling de huidige machtsrelaties weinig ter discussie, net als de nood tot herverdeling van rijkdom. De weg van de geleidelijke aanpassing wordt binnen duurzame ontwikkeling naar voren geschoven waardoor de aandacht van fundamentele veranderingen, die nodig zijn om tot een significante verbetering van het menselijk welzijn te komen, wordt afgeleid (Kelly, 2007).

Vanuit deze kritiek is duurzame ontwikkeling niet ideaal omdat het ten koste gaat van onze relatie met de natuur en met andere mensen. Zonder hen is een duurzame samenleving niet mogelijk. Duurzame ontwikkeling is vanuit deze kritiek een klassieke technologische aanpak, die enkel de symptomen aanpakt en niet de dieper liggende oorzaken (zie ook 4.1.1.2). Deze fundamentele kritiek op duurzame ontwikkeling stelt de vraag of onze industriële samenleving wel het te bewandelen pad is en of het niet raadzamer is om een totaal andere weg te nemen. Duurzame ontwikkeling wordt hier geëvalueerd op haar feitelijke duurzaamheid (Robinson, 2004).

2.4. Toekomstvisie versus realiteit: Is de Vlaamse land- en tuinbouw duurzamer?

In hun visietekst namen Reheul, Relaes en Mathijs in 2001 de stelling in dat niemand in staat is de duurzame 'eindtermen' exact vast te leggen. De duurzaamheidsgedachte was volgens hen dynamisch en evolueert met de maatschappelijke ontwikkelingen. De vraag is dan ook niet of de Vlaamse landbouw nu, anno 2011, 100% duurzaam geworden is, maar of er een positieve evolutie valt waar te nemen. Of deze evolutie ook heeft plaatsgevonden, is volgens hen niet eenduidig te beantwoorden. Op het ecologische vlak heeft de Vlaamse landbouw belangrijke stappen vooruitgezet. Zo is er een toename van biolandbouw en is er vooruitgang geboekt op het vlak van vermesting. Tien jaar is bovendien relatief kort om fundamentele systeemkenmerken te zien veranderen.

In de interviews halen de auteurs, zonder hier volledig te willen zijn, een aantal actuele trends aan die extra druk zetten op het duurzame karakter van de landbouw. Het voedingsgebeuren heeft een nog mondialer karakter gekregen. Zo stond de klimaatproblematiek in 2001 veel minder in de publieke belangstelling. Ook de

schaarsheid van een aantal inputs, zoals fossiele brandstoffen en fosfor, waren toen veel minder een zorg. De wereldmarktprijzen hebben zich totaal anders ontwikkeld dan ingeschat. Het niet aan de orde zijn van biobrandstoffen in 2001 speelt hierin mee. Door het terugtrekken van de overheid en een liberaler handelsbeleid is de bescherming van de Europese landbouwers afgenomen. Door dit beleid is Europa op wereldniveau een meer competitieve speler geworden in heel wat sectoren (varkensvlees, rundvlees, zuivel, suiker,.....), maar zijn de marges van de individuele Europese landbouwers meer onder druk te komen staan. Dankzij het terugschroeven van de Europese exportsubsidies is het Europese beleid wel vriendelijker geworden voor de ontwikkelingslanden.

Dat alles maakt dat de Vlaamse landbouwsector in plaats van gestadig aan bekende problemen te kunnen sleutelen (zoals te lage prijzen, een afnemende landbouwerbevolking, de noodzaak om milieuvriendelijker te werken), zich nu bijna constant in een of andere crisis bevindt. Voor een aantal nieuwe problemen, zoals de grote prijsvolatiliteit, is nog geen werkbare oplossing beschikbaar ook al stelt het de draagkracht van delen van het landbouwsysteem op de proef.

Zo is de varkenssector door de veranderende context momenteel structureel in crisis. Het kunnen doorrekenen van een leefbare marge en van toegevoegde waarde in niches is een proces dat bovendien heel moeizaam verloopt. De prijsvolatiliteit zal mogelijk enorme consequenties hebben voor de toekomstige structuur van de bedrijven met de eventuele inbreng van extern kapitaal. De schaalvergroting en specialisatie gaan immers verder omdat steeds minder bedrijven de productie realiseren. De inschatting van de auteurs is dat globale problemen wellicht globale oplossingen vereisen. De crisissen hebben ervoor gezorgd dat het economische de laatste jaren opnieuw meer aandacht krijgt, terwijl in 2001 vooral het milieuaspect op de voorgrond stond. Toch lijkt het (landbouw)beleid vanaf 2013 en zeker vanaf 2020 een stevige vergroening in te houden.

De vier meerwaardestrategieën, met name horizontale verruiming of schaalvergroting, verticale verruiming of despecialisatie, laterale verruiming of functieverbreding en verruiming in de tijd of versnelde innovatie, die in 2001 naar voren geschoven zijn, kennen een verschillend succes. Schaalvergroting en versnelde innovatie gaan als economische meerwaardestrategie zeer goed samen en zijn aan elkaar gekoppeld. De nieuwe (technologische) innovaties zijn zo duur dat ze op een kleine schaal niet meer te implementeren zijn. De groei naar verbreding is er nog wel, maar lijkt in snelheid afgenomen.

3. Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen: Een uitwerking op weg naar duurzame ontwikkeling

Ondanks de kritiek die geuit wordt op duurzame ontwikkeling blijven zowel overheden als bedrijven continu zoeken naar hoe zij kunnen bijdragen aan een duurzame ontwikkeling. Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) is een van de vele concrete manieren waarop bedrijven invulling proberen te geven aan duurzame ontwikkeling. In het Pact 2020 is de ambitie uitgesproken om tegen 2020 MVO algemeen te verspreiden in Vlaanderen (MVO Vlaanderen, 2011).

In dit hoofdstuk wordt eerst aangegeven wat MVO inhoudt. Ook het belang van MVO voor de landbouw wordt aangehaald. Vervolgens worden een aantal bedenkingen bij MVO geplaatst en worden er vanuit de interviews stilgestaan bij de meerwaarde van een contract tussen landbouw en samenleving.

3.1. MVO: Een pragmatische dialoog over de weg naar duurzame ontwikkeling

Ondanks dat MVO een hot item is en een groot aantal organisaties MVO-doelstellingen in hun bedrijfsvoering hebben geïntegreerd (De Stobbeleir, *et al.*, 2006), bestaat er veel onduidelijkheid over wat juist met MVO bedoeld wordt. Bedrijven nemen immers op verschillende manieren hun sociale verantwoordelijkheid op. Dit omvat onder andere deugdelijk en transparant bestuur (*corporate governance*), productie van veilige en gezonde producten, mensenrechten en kinderarbeid, samenwerking met niet-gouvernementele organisaties (NGO's), eerlijke handel (*fair trade*), duurzaam investeren, sociale dialoog, veilige en gezonde werkomstandigheden, diversiteit op de werkvloer, etc. Verschillende begrippen, met vaak een specifieke klemtoon, doen dan ook de ronde. In de Nederlandstalige literatuur worden bijvoorbeeld termen als sociale of maatschappelijke verantwoordelijkheid, sociaal of maatschappelijk verantwoord ondernemen en duurzaam, zorgzaam, ethisch of betrokken ondernemen gebruikt. In de Engelstalige literatuur is *corporate social responsibility* een belangrijke term. Het door elkaar gebruiken van verschillende termen zorgt geregeld voor de nodige spraakverwarring (Geerardyn, 2006).

Het gaat nochtans niet om een recent fenomeen. Sociale verantwoordelijkheid is sinds de jaren zeventig al een begrip binnen de bedrijfsethiek met bijbehorende praktijken. De betekenis en het belang van sociale verantwoordelijkheid heeft wel een duidelijke evolutie ondergaan. Over de vraag tegenover wie en waarover een bedrijf verantwoording dient af te leggen, heeft zich een verschuiving voorgedaan van een *shareholder-value* naar een *stakeholders*-model (Carroll, 1999). Volgens het eerste model zijn de aandeelhouders de enige groep binnen de samenleving waar een bedrijf rekening mee dient te houden. Hierbij moet het enkel de wet respecteren en heeft het verder geen morele verplichtingen. MVO kan binnen deze visie enkel wanneer het bijdraagt tot het maximaliseren van de winst.

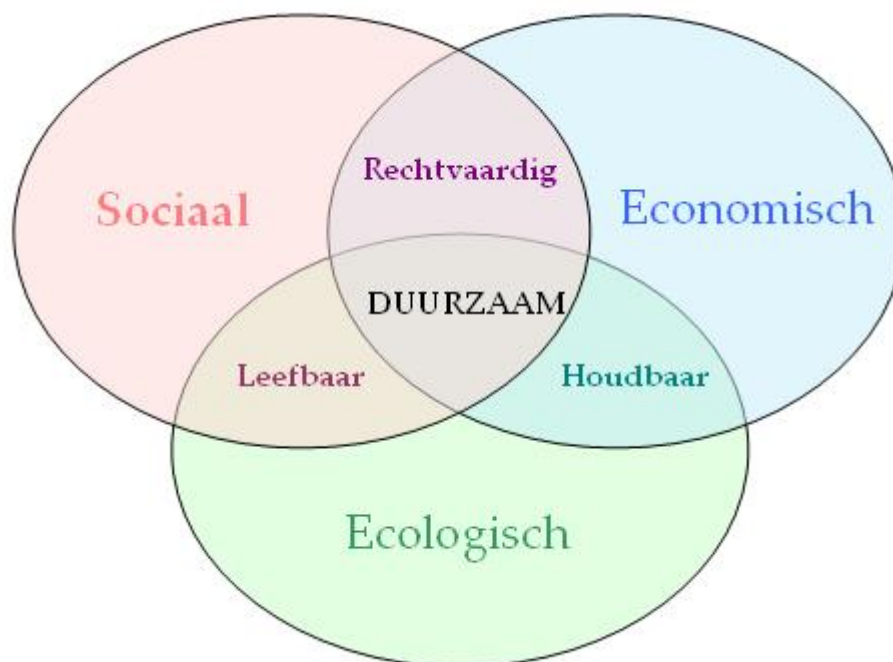
In het *stakeholders*-model hebben bedrijven tegenover de samenleving een bredere verantwoordelijkheid dan winstmaximalisatie. Vanuit een sociale contractvisie zijn aandeelhouders niet de enige opdrachtgevers van een bedrijf. Omdat de maatschappij en het

milieu bedrijven voorzien van middelen zijn ook zij opdrachtgevers. Freeman (1984) stelt dat het bestaansrecht van een bedrijf enkel zeker is wanneer het rekening houdt met de belangen van de verschillende betrokkenen of *stakeholders*. Een *stakeholder* is ieder individu of iedere groep die op een of andere manier een belang heeft in de bedrijfsactiviteit omdat zij er de invloed van ondergaan en/of omdat zij zelf deze activiteit direct of indirect beïnvloeden.

Rond MVO zijn drie groepen van definities te onderscheiden. Een eerste groep legt de nadruk op de morele verantwoordelijkheid van bedrijven tegenover alle *stakeholders* en de samenleving in het algemeen. Een tweede groep benadrukt dat bedrijven meer moeten dan wat de wet voorschrijft. De derde groep werkt met het *triple bottom line*-concept of de drie P's (*profit*, *people* en *planet*) van Elkington (1997). Hierin wordt een zelfde gewicht toegekend aan de economische (*profit*), de sociale (*people*) en de ecologische dimensie (*planet*). MVO is dan een bedrijfspraktijk waarbij winst niet het enige doel is, maar waarbij de doelstellingen ook betrekking hebben op het ecologische en sociale vlak. De uitdaging bestaat er bij de drie P's in om economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke winst te realiseren door de belangen op die drie gebieden met elkaar in balans te brengen op een wijze die tegemoetkomt aan redelijke verwachtingen van alle stakeholders (Coymans & Hintzen, 2000).

In plaats van drie pijlers worden binnen het *triple bottom-line* concept drie gedeeltelijk overlappende cirkels gebruikt. Elke cirkel stelt één bepaalde dimensie van duurzame ontwikkeling voor. Enkel acties die de drie dimensies realiseren, zijn echt duurzaam. De acties die slechts twee dimensies behandelen, focussen zich op de relatie tussen deze twee dimensies maar zonder rekening te houden met de derde dimensie. In figuur 2 wordt dit schematisch voorgesteld.

Figuur 2: Schematische cirkelvoorstelling van duurzaamheid met duurzaamheid in het centrum

Bron: Dolceta (2011)

Het toenemend belang van MVO kent drie oorsprongen (Geerardyn, 2006). Als eerste is vast te stellen dat de protestbewegingen van de jaren '60 en '70, waaruit ook de milieubeweging is ontstaan, zijn uitgegroeid tot omvangrijke, professionele belangenverenigingen. Samen met recente protestbewegingen slagen ze erin om bedrijven onder druk te zetten om maatschappelijk verantwoord te handelen. Ten tweede lijkt de maatschappij steeds minder te tolereren dat bedrijven onvoldoende rekening houden met sociale en ecologische overwegingen. Het toenemende succes van wereldwinkels en van *fair trade* producten zijn hier voorbeelden van. Hoewel allerlei studies aantonen dat burgers MVO zeer belangrijk vinden en dit ook meenemen bij het aankoopgedrag, blijkt in de praktijk dat er voor de meeste consumenten een grote kloof is tussen voornemens en feitelijk gedrag. Slechts een beperkte groep houdt er effectief rekening mee. Voor andere consumenten blijken aankoopgewoontes, wantrouwen ten opzichte van de door bedrijven verstrekte MVO-informatie en negatieve prijs- en kwaliteitsverschillen redenen te zijn om toch geen sociaal verantwoorde producten te kopen. Tenslotte hecht ook de bedrijfswereld zelf steeds meer belang aan MVO.

Geerardyn (2006) ziet hiervoor drie motieven: een morele, een economische of een combinatie van beide. De eerste groep engageert zich voor MVO omdat het zo hoort en omdat men vindt dat het zo moet. Het gaat hierbij om een morele of altruïstische motivatie, vaak vanuit de behoefte van de managers om ethisch te handelen. Zij willen hun bijdrage leveren om maatschappelijke problemen mee te helpen oplossen. De tweede groep doet aan MVO omdat het economisch loont. De motivatie voor MVO vloeit hier voort uit het eigenbelang van de onderneming en is een strategische keuze van het bedrijf. Sociale verantwoordelijkheid functioneert hier als een extern motiverende kracht. De voordelen die bedrijven kunnen halen uit MVO zijn ten eerste een aantal directe en indirecte kostenvoordelen zoals bijvoorbeeld een meer energiezuinige productie, subsidies voor de tewerkstelling van allochtonen of een lager absentisme door het voorzien van kinderopvang. Ten tweede is er een relatie tussen MVO en financiële bedrijfsresultaten. Hoewel bedrijven niet altijd lijken beloond te worden voor maatschappelijk verantwoord gedrag, is er duidelijk een negatieve relatie tussen maatschappelijk onverantwoord gedrag en financieel nadeel. Een derde motief voor MVO is het opbouwen en onderhouden van een betere relatie met de *stakeholders* van het bedrijf. Door aandacht te besteden aan de gevoeligheden van hun *stakeholders* willen bedrijven allerlei drukingsgroepen, de media, de overheid en consumenten te vriend houden. MVO levert dan niet onmiddellijk financieel voordeel op maar draagt op langere termijn wel bij om het vertrouwen van *stakeholders* te winnen, te behouden of te versterken. Maatschappelijk engagement draagt zo bij aan de continuïteit en aan het positief imago van een bedrijf.

Door de creatie van een positieve reputatie en geloofwaardigheid hopen bedrijven de stabiliteit van de omgeving te verhogen door crisissen, problemen en onzekerheid te voorkomen. Door nauwe samenwerking met *stakeholders* zijn organisaties beter in staat om nieuwe markten te detecteren en kan MVO zo een motor zijn voor innovatie. Uit het bovenstaande blijkt dat zowel de maatschappij als bedrijven zelf er door MVO op kunnen vooruitgaan en dat win-winsituaties mogelijk zijn (Geerardyn, 2006).

Om MVO te integreren in de bedrijfsvoering bestaan diverse internationale principes en richtlijnen. Enkele voorbeelden hiervan zijn de OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen, ISO26000, SA8000, ISO140001, ISO9001, OHSAS18001 en GRI (European Commission, 2011b & Nationaal Contact Punt OESO Richtlijnen, 2008). Deze systemen focussen zich daarbij op één of meer dimensies van duurzame ontwikkeling.

3.2. Belang voor de landbouw

MVO was lange tijd vooral een verhaal van grote bedrijven die vaak actief waren over heel de wereld. Hoewel niet alle aandachtspunten even relevant zijn voor een specifiek bedrijf, beschouwt men MVO als toepasbaar voor alle bedrijven. Coöperaties en familiebedrijven kennen volgens de Europese Commissie zelfs een specifieke structuur die verantwoord gedrag stimuleert (European Commission, 2011b).

In de agrovoedingsindustrieën neemt de belangstelling voor MVO nog steeds toe. In de verschillende schakels van productieketens en in diverse deelsectoren zijn bedrijven bezig met verduurzaming (Maloni & Brown, 2006). Sectoren die van oudsher sterk betrokken zijn bij de internationale handel in agrarische grondstoffen zijn al vroeg gestart met duurzaamheidsinitiatieven (MVO Nederland, 2010). Een voorbeeld hiervan is de veevoederindustrie die via een internationale standaard voor maatschappelijk verantwoorde soja (*responsible soy*) een antwoord biedt op de maatschappelijke kritiek hierover (BEMEF, 2010). Ook supermarkten spelen een belangrijke rol in het MVO-verhaal in de agroketen. Als zij producten verkopen die tijdens hun productie gepaard gaan met sociale of ecologische onwenselijke praktijken, kan dit een negatieve impact hebben op hun (duurzaam) imago bij hun klanten. Om dergelijke risico's bij de inkoop te verminderen, proberen ze controle te krijgen over de herkomst. Aangezien het niet mogelijk is om alle land- en tuinbouwers te kennen, gebruiken zij vaak gecertificeerde producten waarvan bekend is dat ze voldoen aan de eisen van de markt en de maatschappij. Het is dan ook vooral via de agroketen dat land- en tuinbouwbedrijven kennis maken met MVO.

Binnen de land- en tuinbouw zijn het de sectoren die een voor de consument nog herkenbaar product afleveren, die het meest actief bezig met MVO. De sierteeltsector is hier een voorbeeld van en hij communiceert hier ook over met de eindconsument van zijn producten. Via het behalen van certificaten tonen bedrijven aan dat ze verantwoord omgaan met gewasbeschermingsmiddelen, meststoffen en energie (Economische Raad Provincie Oost-Vlaanderen, 2010). Sommigen beperken zich niet alleen tot het ecologische maar integreren MVO verder in hun bedrijfsvoering door er ook aandacht voor te hebben in hun personeels-, veiligheid- en afvalbeleid (VLAM, 2010). Ook sommige groente- en fruittelers lijken in deze werkwijze geïnteresseerd te zijn. Met een MVO-certificaat kunnen ze hun extra inspanningen gemakkelijker kenbaar maken aan andere telers, klanten, handelaren, veilingen en het retailkanaal maar ook aan anderen zoals omwonenden, banken, overheden en de maatschappij in het algemeen (MPS, 2012).

Hoewel voor akkerbouwteelten zich minder opportuniteiten aandienen tenzij via (opgelegde) lastenboeken, wil dat niet zeggen dat andere landbouwbedrijven niets rond MVO doen. Een aantal MVO-activiteiten worden echter niet als dusdanig herkend omdat het evidenties zijn voor de bedrijfsleider en de MVO-taal minder courant is binnen de landbouw. Toch zijn zorgboerderijen een voorbeeld van activiteiten die verder gaan dan wat wettelijk verwacht wordt. Bij Oostenrijkse bioboeren is vastgesteld dat ze heel wat extra maatschappelijk verantwoorde activiteiten doen boven wat wettelijk verplicht is maar hierover niet communiceren. Dit komt gedeeltelijk door een gebrek aan tijd, marketinginzicht of geen afzetproblemen. Anderen kiezen doelbewust om zich niet te associëren met MVO omdat ze het zien als een instrument van grote bedrijven om onduurzame praktijken een duurzaam laagje te geven (Goessinger & Freyer, 2008).

Een evenwichtige integratie realiseren van de verschillende duurzame dimensies is voor kleine en middelgrote voedingsbedrijven niet eenvoudig. De bedrijfsleider is hier naast zijn andere taken vaak zelf en alleen voor verantwoordelijk. Sectororganisaties kunnen hier een ondersteunende rol vervullen (Gielis, 2010).

3.3. Bedenkingen bij MVO

Bedrijven engageren zich vaak tot MVO omdat ze van mening zijn dat dit een positieve invloed heeft op hun reputatie (Vassart, 2011). Ook voor gecertificeerde tuinbouwbedrijven in Nederland is dit argument een belangrijke motivatie om te starten met certificering. 32% denkt namelijk hiermee het eigen bedrijfsimago te verbeteren en 17% het sectorimago. 32% hoopt om zo beter te kunnen inspelen op een bepaalde markt vraag maar slechts 6% verwacht hiervoor ook een betere productprijs te krijgen (MPS, 2011). Bedrijven geven hiermee aan dat ze zich aanpassen aan sociale druk en aan maatschappelijke veranderende waarden, ook al brengt dit hen hoogstens een economisch status quo op en niet noodzakelijk een surplus.

NGO's, vakbonden en andere maatschappelijke actoren wijzen bedrijven niet alleen op hun eigen maatschappelijk onverantwoord gedrag maar wijzen hen er ook op dat producten die zij aanbieden gepaard gaan met onverantwoorde praktijken. Omdat bedrijven een steeds grotere rol en invloed hebben in de wereld is dit voor drukingsgroepen een gemakkelijk doel. Voor Europese bedrijven is het moeilijk om van hieruit controle te hebben over wat er ergens ver in de keten gebeurt ook al hebben hun leveranciers hun gedragscode ondertekend. Om toch een zekere controle te hebben over de naleving ervan gebruiken ze vaak internationale standaarden en certificaten in plaats van eigen gedragscodes. De naleving van de internationale MVO standaarden is via audits en andere praktijk gemakkelijker door de productieketen heen te controleren (Van Opijnen & Oldenziel, 2011).

In de voedselketen is over de uiteindelijke wenselijkheid van dit maatschappelijk verantwoord gedrag een belangrijke kanttekening te plaatsen. Binnen de voedselketen hebben niet alle schakels een even sterke machtspositie om hun eerlijk aandeel in de keten te garanderen. Vooral landbouwers en kleine ondernemingen kennen in de (globale) keten een competitief nadeel. Kopers van hun producten kunnen veel gemakkelijker van producent veranderen dan dat zij een nieuw afzetkanaal kunnen vinden. Door een gebrek aan marktmacht moeten ze de prijs aanvaarden die hen geboden wordt. Zo ontvangen landbouwers en andere kleine spelers lage prijzen voor hun producten, terwijl de andere schakels er wel in slagen om hun eerlijk deel op te eisen (Spence & Bourlakis, 2009).

3.4. Toekomstvisie versus realiteit: Over de waarde van een contract tussen landbouw en samenleving

In hun tekst "elementen voor een toekomstvisie" stelden Reheul, Mathijs en Relaes (2001) een nieuw contract van de landbouw met de samenleving voor. Landbouw zou volgens de auteurs enkel maar waardering krijgen vanuit de maatschappij in de mate dat landbouw een antwoord zoekt en vindt op maatschappelijke vragen. Om voor landbouwactiviteiten een maatschappelijk aanvaard draagvlak te creëren, is het herstellen van een actieve dialoog tussen de landbouw en de samenleving nodig. Deze contractgedachte sluit nauw aan bij de stakeholder-benadering die aan de basis ligt van MVO.

Uit de interviews blijkt dat ze tien jaar later deze contractbenadering (gedeeltelijk) ter discussie stellen. Waar het contract in 2001 vooral een eenzijdig contract was vanuit de landbouw zelf, wordt nu het belang van een wederzijds contract benadrukt. Bij het uitschrijven van de visietekst hadden de auteurs vooral vanuit landbouw nagedacht. Anno 2011 wordt gezegd dat men dit veel meer vanuit de samenleving had moeten doen. De samenleving heeft ook verplichtingen na te leven indien ze de eisen inzake een duurzamere landbouw steeds hoger legt. Dit engagement van de samenleving ontbreekt momenteel grotendeels. Voor het merendeel van de consumenten is goedkoop voedsel nog altijd wat men uiteindelijk koopt. In een dergelijke context is misschien niet alleen een license to produce of een license to sell relevant, maar moet er misschien ook iets komen als een license to consume.

Vanuit een dergelijke invalshoek gaat het dan ook veel minder over een duurzame landbouw maar vooral over landbouw in een duurzame samenleving en over de bijdrage, positief of negatief, die de landbouw daarbij kan leveren. Een transitie in de richting van een biobased economy bijvoorbeeld, gaat weinig resultaat opleveren, indien de samenleving haar gedrag niet verandert in de richting van een biobased society. Het vervangen van fossiele brandstoffen met biobrandstoffen zonder minder brandstof te verbruiken zal geen oplossing zijn. Dat houdt in dat men een aantal consequenties zal moeten doortrekken. In de visietekst is onvoldoende naar voren gebracht in welke mate onze huidige levensstijl en gewoontes houdbaar zijn.

In 2001 ging de aandacht van Reheul, Mathijs en Relaes vooral naar de paradox van een samenleving die aan de ene kant via politiek, media, opiniemakers, enz. pleit voor een duurzame landbouw, maar daar aan de andere kant als consument onvoldoende toe bereid is om ervoor te betalen. Deze tweeslachtigheid werd toen al als een belangrijke rem gezien om de landbouw verder in een duurzame richting te oriënteren. Zowel aan de aanbodzijde als aan de vraagzijde werden acties nodig geacht. Het scepticisme over het verdwijnen van de paradox is ondertussen bij de auteurs van de visietekst toegenomen en dit ondanks tekenen dat sommige jongeren en ouderen kiezen voor gezond en kwaliteit en minder voor het goedkoopste. Vermits geen enkel van de beleidsinstrumenten die in 2001 werden voorgesteld, zoals sensibilisering, subsidies, fiscaliteit of overheidsingrijpen, nog algemeen lijken te overtuigen, is een beter begrijpen van de diepere oorzaken van het tot stand komen van de paradox belangrijk.

Hoewel de eenzijdigheid van de contractbenadering van toen ter discussie wordt gesteld, is een grotere openheid naar andere stakeholders ondertussen wel een realiteit. Als landbouwer/ondernemer is het vandaag niet meer mogelijk om gelijk wat te doen. Dit moet maatschappelijk gedragen en te verantwoorden zijn. Ook landbouworganisaties stellen zich coöperatief op, zelfs in tijden van crisis, en proberen mee naar oplossingen te zoeken. De eisen vanuit de samenleving voor verhoogde duurzaamheid lijken niet af te nemen, maar verder te evolueren in een continu voortschrijdend proces. Nochtans is het voor de landbouwsector in vergelijking met andere sectoren moeilijk om snel in te spelen op veranderende maatschappelijke eisen. Dit plaatst de landbouwondernemer voor de uitdaging 'of hitting a moving target'. Anderzijds begint de MVO-slogan 'be good and tell it' natuurlijk eerst met 'be good'. Uit de interviews komt echter duidelijk naar voren dat een contract pas zinvol is als de beide partijen hun verantwoordelijkheid opnemen.

Tijdens de interviews werd het ketenoverleg genoemd als een nieuw fenomeen van de laatste tien jaar. De verstandhouding binnen ketens is niet perfect maar toch vrij

behoorlijk. Het uitgewerkte systeem binnen de melkveesector had een symbolische waarde en was uniek binnen Europa. Hoewel er vragen zijn bij de financiële haalbaarheid is er ook binnen de varkenssector een systeem uitgewerkt. Het is een uniek en opvallend sociaal gegeven dat er zoveel gepraat wordt binnen de ketens. Het streven naar consensus is een belangrijke sociale innovatie, ook al is er niet altijd resultaat.

4. Duurzaamheid

Over wat als duurzaam beschouwd wordt, bestaan er veel meningen. Duurzame ontwikkeling is er hier slechts één van en gaat van een aantal normatieve veronderstellingen uit (zie 2.2). Op basis van het grote aantal definities over wat duurzaam is, is het duidelijk dat niet iedereen deze veronderstellingen deelt. In dit hoofdstuk worden twee andere benaderingen gegeven over wat duurzaam is en duurzaamheid inhoudt. De eerste plaatst zich vanuit andere normatieve keuzes tegenover duurzame ontwikkeling. Hierdoor komen fundamenteel andere ontwikkelingspaden en oplossingen naar voren. De tweede benadering bekijkt duurzaamheid als een sociaal leerproces waar de doelstellingen binnen het proces een invulling krijgen. Bij elke benadering worden een aantal bedenkingen geplaatst en een terugkoppeling met de auteurs van de visietekst uit 2001. Andere benaderingen of indelingen zijn trouwens mogelijk. Verdonck, de Krom & Dessein (2011) onderscheiden zo voor het platteland en de landbouw drie discourses: agri-ruralistisch, utilitaristisch en hedonistisch.

4.1. Duurzaamheid als voortzetting van een bestaande dichotomie

4.1.1. *Duurzaamheid door normatieve gedragsveranderingen*

4.1.1.1. *Verduurzamen door technologieverbeteringen of door waardewijzingen?*

Duurzame ontwikkeling kan vanuit een ecologisch perspectief gezien worden als een verdere uitbreiding van de toenemende bezorgdheid over natuur en milieu sinds de industriële revolutie. Op het einde van de negentiende eeuw ontstond hieruit eerst de natuurbeweging. De focus lag hierbij op het beschermen van de fauna, de flora of een biotoop. Dit werd gedaan vanwege de aantrekkelijkheid van de natuur om te bekijken en te bestuderen en vanwege het positieve effect op de gezondheid. Ook binnen de landbouw werd de bescherming van de natuur toen ondersteund omdat het een bron van lokale grondstoffen was (Verheeke, 2004). De achterliggende ontstaansreden kende dus enerzijds zijn oorsprong in een utilitair gebruik van de natuur om deze zelf te kunnen beleven en om deze in stand te houden voor toekomstig gebruik. De tweede strekking voor het ontstaan van de natuurbeweging kende zijn oorsprong in de romantiek en streefde vanuit een haast spirituele overtuiging naar het beschermen van de ongerepte natuur. Deze twee strekkingen binnen de natuurbeweging zijn te zien als uitersten op een schaal met allerlei tussenvormen om te zorgen voor de natuur (Robinson, 2004).

Vanaf de jaren '60 zorgde lokale milieuvervuiling ervoor dat er een toenemend bewustzijn en bezorgdheid ontstond over de toestand van het leefmilieu. Over de belangrijkste oorzaken van milieuproblemen zijn er twee uitersten te vinden in de literatuur. Robinson (2004) verwijst naar een discussie tussen Ehrlich en Commoner in het begin van de jaren '70. Voor Ehrlich waren overbevolking en overconsumptie de problemen. Hij achtte daarom fundamentele veranderingen in de onderliggende individuele waarden en het gedrag noodzakelijk. Commoner daarentegen stelde dat de gebruikte technologie de sleutel was om tot een oplossing te komen. Deze verschillen in oorzaken hebben als direct gevolg dat beide posities volledig andere oplossingen voor milieuproblemen voorstellen.

Hoewel niet identiek hebben de opdelingen in de vorige alinea's volgens Robinson (2004) als gemeenschappelijk kenmerk dat de ene kant meer focust op waarden en fundamentele

wijzigingen in houdingen van individuen ten opzichte van de natuur en het milieu. De andere kant daarentegen is meer pragmatisch en focust op een collectieve aanpak door zich te richten op efficiëntiewinsten en verbeteringen in technologie. De onderliggende verklaring is dat beide posities een andere invulling kennen van wat centraal staat in hun wereldbeeld (antropocentrisch versus ecocentrisch) en van wat een oplossing kan bieden voor problemen (technocentrisch en ecocentrisch) (zie ook 2.3).

De aanhangers van zwakke duurzaamheid zijn duidelijk antropocentrisch ingesteld en geloven sterk in marktmechanismen, individuele eigendomsrechten, een beperkte overheidsinmenging en technologische vooruitgang. Omdat zij natuurlijk kapitaal vervangbaar zien door andere vormen van kapitaal (bv. geld, infrastructuur, kennis,...), is het opgebruiken van natuurlijk kapitaal geen probleem zolang het wordt omgezet in andere bruikbare vormen. Het behouden van de totale kapitaalvoorraad is wat belangrijk is voor welvaart. De verhouding tussen beide vormen van kapitaal is dat niet (Debruyne & Vandewiele, 2009).

Aanhangers van sterke duurzaamheid plaatsen vraagtekens bij dit substitutieprincipe. Volgens hen is dit alleen aanvaardbaar voor welbepaalde niet-hernieuwbare hulpbronnen. Bovendien is het ecologisch systeem onvoorspelbaar en zijn bepaalde milieufuncties een absolute noodzaak. De twee kapitaalsoorten zijn daarom hoogstens complementair en zijn enkel productief als ze samen worden gebruikt. Sterke duurzaamheid betekent naast het behoud van de totale kapitaalvoorraad dan ook het behoud van een bepaald kritiek niveau van natuurlijk kapitaal (Van Passel *et al.*, 2004). Economische en sociale constructies zijn volgens hen eenvoudiger te wijzigen dan ecologische en fysische beperkingen. Toch zijn bepaalde instituties weerbarstig aan verandering omdat de systemen die eraan gekoppeld zijn zichzelf proberen in stand te houden (zie ook 4.2.3). Aanhangers van sterke duurzaamheid beschouwen de ecologische dimensie van duurzaamheid als dominant en geven hierdoor aan de leefomgeving een intrinsieke en primaire waarde. De intra-generatiele en inter-generatiele solidariteit en rechtvaardigheid uit het rapport van de commissie Brundtland (zie 2.2) is in deze visie alleen maar te realiseren binnen een ecosysteem in evenwicht. Niet omkeerbare schade aan het ecosysteem is dan ook te vermijden. Dit perspectief leidt zo tot de morele verplichting om niet alleen de toekomst van de huidige en toekomstige generaties te vrijwaren maar ook die van de aarde. Een aanpassing van waarden en normen over hoe om te gaan met de sociale en ecologische omgeving is bijgevolg nodig (Kelly, 2007).

De hier geciteerde posities zijn niet de enige posities die kunnen ingenomen worden maar zijn slechts twee posities op een veel bredere schaal. Deze verschillende posities kennen hun oorsprong in het hanteren van verschillende combinaties van waarden en normen (zie ook 2.3).

4.1.1.2. *Verduurzamen met duurzame ontwikkeling*

Op basis van een aantal normatieve aannames neemt duurzame ontwikkeling een standpunt in over wat duurzaam is (zie 2.2). Door deze aannames prefereert het een aantal keuzes, opties en oplossingen en sluit het andere mogelijkheden uit. Duurzame ontwikkeling is dan ook slechts één perspectief over wat duurzaam is en hoe die te bereiken is.

Bovendien bestaan er twijfels over het uiteindelijke oplossingspotentieel van technologische innovaties indien deze niet zijn ingebed in een bredere verandering van het systeem. Beddoe *et al.* (2009) stellen het huidige dominante wereldbeeld van een oneindige ongelimiteerde materiële groei ter discussie omdat het geen gepast antwoord kan bieden op de actuele

crisissen en noden. Dit wereldbeeld is het slachtoffer van zijn eigen succes. Het kent zijn ontstaan bij het begin van de industriële revolutie. Mensen ontbrak het toen aan elementaire goederen om het leven comfortabel te maken en aan de infrastructuur om hen een hoger welzijn te geven. Het doel was om deze situatie de wereld uit te helpen. Hoewel de verdeling verre van optimaal is, is de productie en het bezit sindsdien enorm toegenomen voor een steeds groter deel van een sterk toenemende wereldbevolking. De technologie en instituties die hiervoor gebruikt en ingesteld zijn, zijn echter gebaseerd op de realiteit van toen, namelijk een overvloed aan grondstoffen en een beperkte bevolking. De wereld is ondertussen door de realisatie van de doelen achter het wereldbeeld geëvolueerd naar een dichtbevolkte aarde waar de uitputting van bepaalde grondstoffen een realiteit dreigt te worden. Het verder blijven hanteren van dit wereldbeeld is volgens Beddoe *et al.* (2009) niet meer gewenst omdat het niet aangepast is aan de gewijzigde behoeften en omstandigheden van nu.

Het huidige wereldbeeld en de daar bijhorende instituties en technologieën zorgen er volgens Beddoe *et al.* (2009) zelfs voor dat er momenteel veel meer aandacht gaat naar de financiële crisis dan naar de ecologische ramp die zich voordoet. Klimaatveranderingen, biodiversiteitsverlies, milieuvervuiling en dergelijke kunnen nochtans een reële bedreiging vormen voor het resultaat dat er binnen het huidige dominante wereldbeeld is gerealiseerd. De interne logica, die gericht is op meer, zorgt ervoor dat deze informatie slechts gedeeltelijk doordringt. Het resultaat is dat er vooral op technologie wordt ingezet die bijdraagt aan het efficiënter produceren van goederen, ook al dragen deze alleen nog maar bij aan een hogere welvaart en niet aan een hoger welzijn.

Dit verklaart ook waarom bij twee klassieke gevallen van innovatie, efficiëntieverbeteringen en substitutie, soms paradoxale evoluties zijn vast te stellen in het uiteindelijke gebruik van inputs. De paradox van Jevons stelt dat technologische vooruitgang in het efficiënter gebruik van een input soms leidt tot een stijgend gebruik van die input in plaats van een daling (Alcott, 2005). Door de gerealiseerde efficiëntiewinsten worden producten goedkoper. Het extra beschikbare inkomen zorgt echter voor een bijkomend of ander gebruik. Volgens Giampietro (1994) is de Jevons' paradox de verklaring waarom ondanks de Groene Revolutie en de hieruit voorkomende efficiëntere voedselproductie, het hongerprobleem de voorbije laatste decennia niet is opgelost. De efficiëntere voedselproductie heeft namelijk geresulteerd in een toenemende bevolking. Technologische verbeteringen kunnen in bepaalde omstandigheden leiden tot een escalatie van het gebruik van een grondstof, omdat zich in de realiteit complexe dynamieken voordoen waardoor de productieomvang niet constant blijft. Omdat technologische verbeteringen tot ongewenste en omgekeerde gevolgen kunnen leiden in het gebruik van een hulpbron, lijken deze pas echt succesvol te zijn wanneer ook het sociale en economische systeem veranderen naar het minder gebruiken van grondstoffen (York, 2006).

4.1.1.3. *Verduurzamen naar duurzaamheid*

Andere ethische uitgangspunten, wereldbeelden en een andere visie over het belang van instituties en over het potentieel van de technologische innovaties leiden tot andere invullingen van wat duurzaam is. Afhankelijk van de eigen invulling van wat duurzaam is, zal men andere perspectieven meer of minder aanvaardbaar en wenselijk vinden. Als duurzame ontwikkeling (*sustainable development* in het Engels) aan één zijde van dit duurzame spectrum staat, staat aan de andere kant het begrip duurzaamheid of *sustainability*. Hoewel deze woorden in het dagelijks taalgebruik door elkaar worden gebruikt, geeft Robinson (2004) aan dat ze binnen de duurzaamheidswetenschappen een verschillende betekenis hebben.

De overheid en het bedrijfsleven verkiezen traditioneel vooral de duurzame ontwikkelingsbenadering omdat deze pragmatische en geleidelijke aanpassingen promoot zonder een trendbreuk met het verleden te willen zijn. Ook de commissie Brundtland focuste op het socio-politieke en de herverdelingskwestie en minder op de noodzaak voor gedragswijzigingen. NGO's en sommige academici daarentegen verkiezen duurzaamheid omdat voor hen ontwikkeling te veel gelijk gesteld wordt met groei. Duurzame ontwikkeling beperkt zich volgens hen vanuit een reductionistische visie te veel tot het verbeteren en efficiënter maken van de economische groei. Hierbij negeert duurzame ontwikkeling de relaties en interacties tussen dingen waardoor deze voorbij gaat aan de haalbaarheid van een continue economische groei. In tegenstelling tot duurzame ontwikkeling gaat het bij duurzaamheid niet over aanpassingen van enkele procentjes. Binnen het duurzaamheidsperspectief gaat het er uiteindelijk over of mensen kunnen blijven leven binnen de ecologische draagkracht en of de economie het sociale weefsel tussen mensen versterkt (Robinson, 2004).

De gevolgen van andere ethische standpunten op ecologische vraagstukken is samengevat in tabel 1.

Tabel 1: Vormen van reacties op ecologische vraagstukken

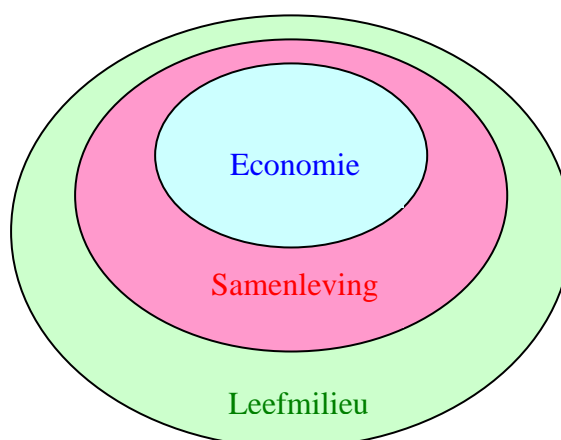
	Technologie	Waarden verandering
Verkozen woordgebruik	Duurzame ontwikkeling	Duurzaamheid
Beheer natuurwaarden	In stand houden (utilitair)	Beschermen (romantisch)
Vervuiling en grondstoffen	Technologie (gemeenschappelijke maatregelen)	Levensstijl (individuele waarden)

Bron: Robinson (2004), 372

De andere normatieve aannames binnen het duurzaamheidsdiscours hebben ook een invloed op hoe de verschillende duurzame dimensies ten opzichte van elkaar gepositioneerd worden. In plaats van drie naast elkaar staande pijlers bij duurzame ontwikkeling of drie gedeeltelijk overlappende cirkels bij MVO, hanteert men binnen duurzaamheid drie cirkels die in een bepaalde hiërarchie staan tot elkaar.

Deze verhoudingen worden schematisch weergegeven in figuur 3.

Figuur 3: Schematische hiërarchische cirkelvoorstelling van duurzaamheid

Bron: Cato (2009), 37

Uit bovenstaande figuur blijkt dat de samenleving zo georganiseerd is dat ze zich binnen de draagkracht van het ecologische systeem beweegt. Hiertoe zijn ethische en normatieve dilemma's binnen de moderne consumptiemaatschappij aangepakt en gelden instituties zodat er sociale rechtvaardigheid heerst op wereldniveau. Deze benadering houdt in dat duurzaamheid niet iets relatief, is maar gebonden aan de biofysische grenzen van de aarde. Een samenleving kan namelijk niet bestaan zonder een ecosysteem dat in staat is te voorzien in het nodige levensonderhoud. Door het aanvaarden van de biofysische grenzen is er ook een grens aan de omvang van menselijke activiteiten voor een bepaalde bevolkingsgrootte. De economie van zijn kant kan enkel bestaan in een functionerend sociaal systeem met effectieve instituties en beheersstructuren (Fischer *et al.* 2007). De economie staat binnen duurzaamheid dan ook ten dienste van de samenleving in plaats van grote delen van het sociale, maatschappelijke en ecologische te willen onderwerpen.

Deze vaststelling betekent dat de klassieke strategie om de verdelingsproblemen tussen rijk en arm op te lossen door materiële consumptiegroei ecologisch niet duurzaam is. Het verdelingsprobleem tussen Noord en Zuid oplossen door de te verdelen koek te laten groeien botst dus op biofysische grenzen. Dit impliceert dat er enkel maar verdeeld kan worden wat er is. Rekening houdend met het ontwikkelingsniveau komt de aanpassing van het consumptiepatroon nu voornamelijk in het Noorden te liggen. Hiermee krijgt het Zuiden dan letterlijk ontwikkelingsruimte terwijl het Noorden een verregaande politiek-economisch-culturele herstructurering zal moeten ondergaan waarbij matiging prevaleert (Paredis, 2005).

4.1.2.   *Bedenkingen bij duurzaamheid*

Binnen de duurzame ontwikkelingslogica is het mogelijk om voor iedereen tegelijkertijd groei, welvaart, betere milieuomstandigheden én sociale rechtvaardigheid aan te bieden. Omdat een duurzaamheidsbeleid daarentegen keuzes en trendbreuken impliceert waarbij er ook duidelijke verliezers zijn ten opzichte van een status quo, is duurzaamheid politiek veel moeilijker te verkopen.

De duurzaamheidsbenadering kan vanuit het perspectief van duurzame ontwikkeling dan ook een zekere naïviteit verweten worden. Veel producten hebben in de (westerse) consumptiemaatschappij een symbolische en communicatieve functie gekregen. Aankopen door consumenten gebeuren steeds vaker binnen een levensstijl waarmee men zich wil vereenzelvigen. Producten worden bijgevolg niet meer uitsluitend voor hun instrumenteel nut gekocht maar in eerste instantie voor nieuwe ervaringen en voor het bevestigen van de identiteit (Paredis, 2005). Producenten spelen hierop in door steeds nieuwe producten aan te bieden met extra mogelijkheden waarmee nieuwe ervaringen te beleven zijn en waarmee de identiteit herbevestigd kan worden. Dit proces is belangrijk om de motor van een steeds toenemende materiële productie en consumptie verder te laten draaien. Hoewel er overvloedig bewijs is dat boven een bepaald niveau extra materiële groei niet meer substantieel bijdraagt aan een hogere levenskwaliteit (Beddoe *et al.*, 2009), conflicteert dit consumptiepatroon met het verhaal dat de duurzaamheidsbenadering naar voren schuift.

De duurzaamheidsbenadering promoot naast efficiëntie ook een genoeg-strategie waarbij welzijn primeert op welvaart. In het Engels wordt het begrippenpaar *efficiency* en *sufficiency* samen gebruikt. Dit houdt een wissel in van het dominante socio-ecologische regime en van het bijbehorende wereldbeeld, instituties en technologie. Beddoe *et al.* (2009) stellen voor om armoede niet langer te zien als een laag inkomen maar als een lage levenskwaliteit. Materiële

consumptie en een hoger bruto nationaal productie (BNP) zijn dan enkel een middel voor een hoger welzijn en levenskwaliteit maar geen doel op zichzelf om welvaart te vergroten. Dit betekent ook dat wanneer het BNP sneller stijgt dan de levenskwaliteit, de efficiëntie van de economie afneemt. In deze logica is het minimaliseren van het BNP bij een bepaalde duurzame levenskwaliteit het hoofddoel. Gecombineerd met de welzijnsongelijkheid in de wereld betekent dit voor het Westen dat het streefdoel voor meer duurzaam welzijn bereikt moet worden door minder consumptie en met nog minder inputs.

Een dergelijke logicawijzing van het socio-ecologische regime zou tot een transitie kunnen leiden waarbij het regime niet moet veranderen omdat het huidige socio-ecologische systeem een totale ineenstorting kent wegens niet duurzaam. In tegenstelling tot andere levende wezens kan de mens nadenken over de volhoudbaarheid - dit is het Afrikaanse woord voor duurzame ontwikkeling - van het gekozen ontwikkelingspad en kan hij ook andere paden bedenken die een beter resultaat kunnen geven. Hoewel voor een transitie van het ene naar het andere ontwikkelingspad steeds een crisis nodig is, kan een proactieve en reflexieve houding er een geleidelijke en niet alles vernietigende overgang van maken. Economische, technische en politieke inertie en andere blokkerende krachten kunnen ervoor zorgen dat een duurzamer ontwikkelingspad geen voet aan de grond krijgt ook al leidt dit tot de teloorgang van de huidige menselijke maatschappij (Beddoe *et al.*, 2009).

Om de uitdagingen beter te begrijpen, is onder andere voor landbouw en voeding de oproep gedaan om een prioriteit te maken van onderzoek, communicatie en innovatie die gebaseerd zijn op de genoeg-strategie en het verhogen van de veerkracht van het systeem (Freibauer *et al.*, 2011). Een efficiënter hulpbronnengebruik zou hiervan het resultaat moeten zijn en dit zowel binnen de landbouwproductie als de voedselverwerking. Het gaat hierbij niet alleen om het beperken van afval of het sluiten van kringlopen, maar ook om nieuwe landbouwsystemen. Het sturen van het gedrag van de consumenten en van de keten in de richting van gezond, duurzaam en gematigd eten zal eveneens nodig zijn om de globale vraag naar voedsel te beperken. De bekende kennispaden verlaten, opent de mogelijkheden naar een meer duurzaam en rechtvaardig landbouw- en voedselsysteem. Zonder een systemisch begrip van hoe de verschillende problemen met elkaar verbonden zijn binnen het socio-ecologisch systeem, lijkt een dergelijk nieuwe systeem moeilijk haalbaar.

4.1.3. Toekomstvisie versus realiteit: de nood aan een integrale aanpak

Hoewel tijdens de interviews met de auteurs van de visietekst blijkt dat ze de waarde van de drie dimensies van duurzame ontwikkeling nog erkennen, plaatsen ze nog meer bijkomende vraagtekens bij deze invalshoek. Dit was al zo in 2001 toen ook het dynamische van duurzame ontwikkeling al naar voren kwam. Het reduceren van de realiteit tot drie dimensies nodigt onvoldoende uit om dieper te kijken naar de achterliggende drijfveren van onduurzame praktijken. Het systemische van duurzaamheid zoals in het hiërarchisch cirkelmodel blijft hierdoor afwezig. Bovendien geeft het naast elkaar positioneren van de dimensies de illusie dat sturen op elk van de onderdelen apart voldoende is.

De auteurs stellen dat door een sterke focus op aparte onderdelen te hebben zowel huidige landbouwpraktijken als het beleid het moeilijk hebben om het systemische mee te nemen. Binnen de ecologische pijler is wellicht nog te weinig verbetering vast te

stellen op het vlak van biodiversiteit. Het in stand houden van de biodiversiteit en het humusgehalte in de bodem is nog niet echt geïntegreerd in de bedrijfsvoering. Dit vraagt een meer holistische en geïntegreerde benadering die voor grotere en gespecialiserdere bedrijven moeilijker om te realiseren is. Voor dit soort van problemen liggen technologische oplossingen minder voor de hand. Ook het verweven van landbouw en natuur op hetzelfde perceel is geen succes doordat de ruimtelijke ordening nu iedereen zijn zekerheid wil geven. Door het realiseren van landbouwgronden met een hoge natuurpotentie bestaat de kans dat deze grond voor landbouw verloren gaat. Vooruitgang door landbouwers inzake biodiversiteit kent zo geen maatschappelijke waardering.

Beleid wordt vaak vanuit één bepaald perspectief ontwikkeld. Door een te enge probleemdefinitie en een onvoldoende holistische benadering, kijkt men onvoldoende naar andere mogelijke effecten en gerelateerde aspecten. Zo zijn in een poging om de kwaliteit van water veilig te stellen normen en een quotabeleid voor mest opgelegd. In combinatie met het dominante productiviteitsgerichte paradigma in de landbouw heeft dit als effect dat de landbouwgrondprijs nog verder gestegen is. Hierdoor zijn landbouwers nog intensiever gaan werken om deze extra kosten terug te verdienen. In feite is hier sprake van een geïnduceerde systeemfout. Tijdens de interviews kwam de nood aan een meer holistische en integrale kijk naar voor in plaats van het reductionistisch optimaliseren van wereldsystemen. Het afzetten van paradigmatische sectorale oogkleppen is nodig zodat vanuit een breder perspectief gekeken kan worden naar de realiteit.

Deze verengde blik werkt ook door op andere manieren. Door de hoge bevolkingsdichtheid en bebouwingsgraad is er in Vlaanderen altijd wel iemand die in zijn achtertuin nadeel ondervindt van een initiatief met een ruimtelijke impact. Door de vele verschillende beschermingsvormen van (individuele) belangen krijgen initiatieven met een maatschappelijk meerwaarde niet altijd de kans om zich te ontwikkelen. Dit toont aan dat de gemiddelde Vlaming zeer individualistisch is en dat er vragen moeten worden gesteld bij de maakbaarheid van een samenleving en over de richting waarin ze moet evolueren.

4.2. Duurzaamheid als sociale constructie en evoluerend begrip

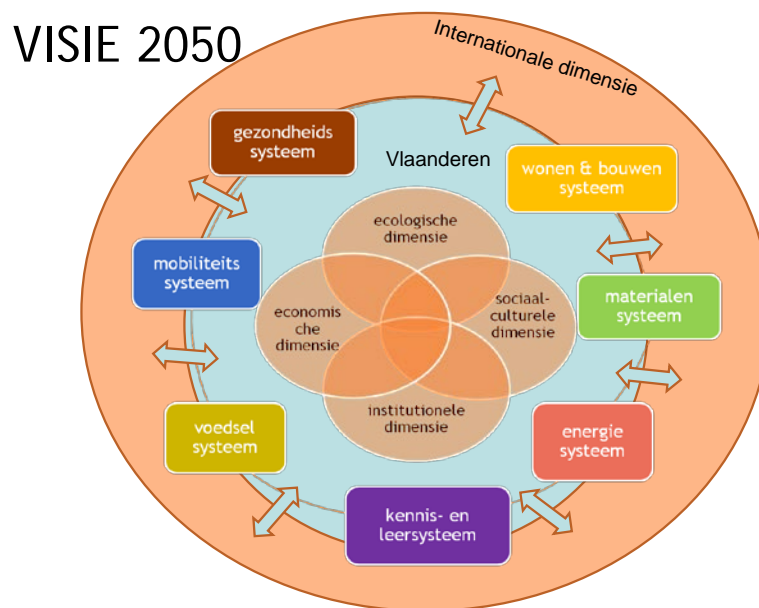
4.2.1. Duurzame variaties van een lerend begrijpen

Door de tegengestelde visies van duurzame ontwikkeling en duurzaamheid en de vaststellingen vanuit de praktijk staan de verdere ontwikkeling en verfijning van theorieën, concepten en methodologieën niet stil. De literatuur rond veerkracht (*resilience* in het Engels) en rond transities zijn twee voorbeelden die een belangrijke bijdrage leveren naar een duurzame samenleving (Dhont, 2010; Brand & Jax, 2007). Zoals al in de bedenkingen bij duurzaamheid bleek (zie 4.1.2), zijn culturele (Hawkes, 2001 & Nurse, 2006) en/of institutionele aspecten (Pfahl, 2005) belangrijk in het proces naar een meer duurzame samenleving. Cultuur en instituties, dit zijn maatschappelijk patronen die de individuen in een maatschappij programmeert volgens (al dan niet bewuste) regels, zorgen ervoor dat problemen op een bepaalde wijze worden benaderd en geregeld zijn. Hoewel beide veranderbaar zijn in tijd, zorgen ze er momenteel voor dat een geïntegreerd beleid niet van de

ene dag op de andere kan ingevoerd worden (zie ook 4.2.2.) Het beleid dat lokale overheden kunnen voeren wordt bovendien beïnvloed door het beleid van hogere overheden. Deze bijkomende aspecten en verdere verfijningen van duurzame ontwikkeling zorgen ervoor dat voorstellingen ervan steeds complexer worden en dat het aantal relevante dimensies ook uitbreidt.

In figuur 4 is de schematische voorstelling te vinden uit de tweede Vlaamse strategie voor duurzame ontwikkeling (VDSO). Vlaanderen wil met die strategie in verschillende systemen een transitie realiseren naar meer duurzame systemen. Hierbij houdt men naast de internationale context rekening met vier dimensies. Naast de klassieke ecologische, economische en sociaal dimensie wordt ook de institutionele dimensie expliciet toegevoegd en kent de sociale dimensie een uitbreiding met culturele aspecten.

Figuur 4: VSDO-voorstelling van interacties tussen dimensie en systemen bij duurzame ontwikkeling

Bron: gebaseerd op Dries (2011)

De continue uitbreiding en uitdieping van het discours rond wat duurzaam is, toont het procesmatige en evolutieve karakter ervan aan. Binnen MVO wordt er bijvoorbeeld gewerkt met een andere voorstelling van de drie klassieke dimensies van duurzame ontwikkeling dan bij de drie pijlers of de drie concentrische cirkels (zie ook 2.2 en 4.1.1.3). Door de fundamenteel verschillende wereldbeelden van wat duurzaam is bij de duurzame-ontwikkelingsbenadering en bij de duurzaamheidsbenadering, lijkt een eenduidige en coherente conceptuele visie over wat duurzaam is een illusie. Zo valt het op dat binnen de Verenigde Naties beide duurzame benaderingen aanwezig zijn (Van der Sterren, 2011). In plaats van naar een unieke definitie te streven stelt Robinson (2004) dat het constructiever is om te aanvaarden dat er conflicterende visies bestaan die niet met elkaar verzoenbaar zijn vanuit het eigen standpunt. Dit lijkt trouwens ook niet nodig te zijn. Ondanks het verschil in bezorgdheid en uiteindelijke doel, kunnen aanhangers van verschillende perspectieven elkaar in de praktijk toch vinden in allerlei verstandshuwelijken en samen acties ondernemen.

De consensustekst tussen Boerenbond en VODO (2009) over de basisdoelstellingen voor het GLB is hiervan een voorbeeld. Hoewel beide partijen een andere mening hebben over wat duurzame landbouw is, is er toch een gemeenschappelijke taal en begripen ontstaan over hoe

de realiteit er in de toekomst kan uitzien. Omdat er geen ‘objectieve’ definities bestaan van wat menselijke behoeften zijn, wat nu precies rechtvaardig is, wanneer de draagkracht overschreden is, ligt de focus in dergelijke consensusprocessen niet op wat juist of fout is. Omdat deze definities ingevuld zullen worden afhankelijk van de specifieke situatie, zoals tijd, plaats en van iemands positie in de samenleving, bestaat er geen algemeen geldende definitie van wat duurzaam is. De focus komt daarom te liggen op een gemeenschappelijk leerproces rond wat de toekomstige landbouw zou kunnen inhouden. Duurzame ontwikkeling en duurzaamheid zijn met andere woorden sociale constructies waarbij zowel in de definitie als in de operationalisering van het begrip meerdere normatieve keuzes gemaakt moeten worden (Paredis, 2001).

Om het potentieel van dit sociaal leren te ontwikkelen zijn (nieuwe) vormen en methodes nodig die toelaten om verschillende duurzame benaderingen in verschillende socio-politieke en milieumomstandigheden naar voren te laten komen. De leerprocessen dienen in staat te zijn de verschillende meningen van de stakeholders tot uiting te brengen zodat er een gemeenschappelijk begrip bereikt kan worden en er ook een (politiek) gevolg aan kan gegeven worden. De kracht van duurzaamheid en duurzame ontwikkeling ligt hem dan in het feit dat het de tegenstellingen blootlegt in de opvattingen tussen de betrokkenen en een ruimte biedt waarin ze bediscussieerd kunnen worden. Dat betekent ook dat de definitie van wat duurzaam is mettertijd kan wijzigen wanneer een beter of een ander begrip ontstaat van wat duurzame ontwikkeling of duurzaamheid is (Robinson, 2004).

Duurzaamheid of duurzame ontwikkeling is niet een set van theoretische voorwaarden voor elk van de drie dimensies waaraan de toekomst moet voldoen. Binnen deze benadering is het zelfs niet een proces om in de richting te gaan naar een vastgesteld doel. Duurzaamheid of duurzame ontwikkeling zijn zelf een onderdeel in de discussie over in wat voor wereld we willen leven, nu en in de toekomst. In de discussie over gewenste toekomstige duurzame ontwikkeling en duurzaamheid nuttige begrippen omdat ze informatie kunnen aanreiken over sociale, ecologische en economische gevolgen van deze toekomstige. Een dergelijke benadering erkent de inherente normatieve en politieke aarde van duurzaamheid en duurzame ontwikkeling maar ook de nood voor de integratie van verschillende perspectieven en de erkenning dat duurzaamheid een proces is en geen eindpunt. De inhoud krijgt vorm door een essentieel sociaal proces waar wetenschappelijke en andere expertinformatie gecombineerd wordt met waarden, voorkeuren en overtuigingen van betrokkenen (Fischer *et al.* 2007). Zo kan een gedeeld en samen ontwikkeld begrip ontstaan van mogelijke en te verkiezen uitkomsten.

4.2.2. Bedenkingen

Binnen deze constructivistische benadering van duurzame ontwikkeling en duurzaamheid gaat het om een sociaal leerproces van gemeenschapsdenken waarbij traditioneel ecologische, sociale en economische aspecten geïntegreerd worden binnen langetermijnperspectieven. Aan meer duurzaamheid werken tussen actoren kan zonder dat er fundamentele overeenstemming nodig is over hoe dit moet gebeuren. Hoewel de benadering ervan uitgaat dat het leerproces uiteindelijk tot betere duurzame resultaten zal bijdragen, liggen de na te streven doelen niet vast maar evolueren deze net als de indicatoren waarmee ze gemeten worden. Fischer *et al.* (2007) vrezen dat de creatie van een oppervlakkige gemeenschappelijke taal niet zal bijdragen tot een beter en dieper begrip van de onduurzame dynamieken die de wereld domineren. De voorgestelde resultaten zijn daardoor vaak beperkt, pragmatisch en bestrijden vooral symptomen. Bovendien kennen de resultaten van dergelijke processen niet altijd de nodige

politieke ondersteuning, alhoewel de partijen vaak amper verder gaan dan het politiek haalbare. De vraag is dan ook of de snelheid waarmee mensen leren binnen deze sociale systemen voldoende snel is om binnen de grenzen van het ecologische systeem te blijven.

Deze benadering getuigt van een zekere naïviteit en negeert tal van problemen die eraan verbonden zijn. Door het sociale leerproces poogt men allerlei instituties te wijzigen zodat de ongewenste, huidige toestand kan omgebogen worden naar een duurzame situatie. Hierbij lijkt men te vergeten dat de huidige toestand ook het gevolg is van menselijke interacties. Instituties gaan bovendien gepaard met hele systemen die eraan gekoppeld zijn. Ook al zorgen deze instituties voor onduurzaam gedrag, dan nog kan het wijzigen van dergelijke instituties weerstand oproepen omdat er machtsposities aan verbonden zijn. Elk systeem, ook een dat niet duurzaam gedrag aanmoedigt, wil daarom verder blijven bestaan en laat zich niet zonder slag of stoot van zijn sokkel duwen. Bovendien is er evenmin een garantie dat eens een verandering gerealiseerd is, deze noodzakelijk duurzaam zal zijn (Derissen *et al.*, 2011).

Bij het organiseren van een sociale leerproces rijst bovendien de vraag wie te betrekken bij het proces en wanneer conclusies te trekken zijn. Interactieve processen kunnen snel gedomineerd worden door de gevestigde waarden wegens gebrek aan beschikbare middelen of interesse van anderen om deel te nemen. Trendbreuken met praktijken uit het verleden en met de onderliggende onduurzame waarden zijn dan eerder onwaarschijnlijk. Iedereen betrekken lijkt dan ook weer om problemen vragen als iedereen akkoord moet gaan met het bereikte resultaat. Een kleine stap naar meer duurzaamheid lijkt dan het hoogst haalbare omdat momenteel vooral vanuit het eigenbelang naar oplossingen wordt gekeken en niet vanuit het gemeenschappelijke belang. Het gaat bovendien niet om één proces maar over ontelbare processen over heel de wereld. Omdat de leerprocessen telkens aangepast moeten zijn aan de lokale omstandigheden kunnen meerdere en zelfs gedeeltelijk overlappende processen actief zijn. Wanneer deze processen elk autonoom tot beslissingen komen, zijn tegenstrijdige en conflicterende conclusies niet uit te sluiten. Het is immers niet voldoende om de draagkracht van het ecosysteem in een bepaalde mate te respecteren, ook sociale rechtvaardigheid, historische verantwoordelijkheden en het herverdelen van rijkdom zijn relevant. Binnen een dergelijke complexiteit is het onwaarschijnlijk dat elk leerproces erin slaagt om boven de eigen situatie uit te stijgen en tot dezelfde probleemdefinitie en oplossingen komt. Een keuze maken tussen de ontstane duurzame claims of zelfs een tussenoplossing vinden, betekent opnieuw een normatieve keuze waarover meningsverschillen kunnen bestaan.

4.2.3. Toekomstvisie versus realiteit: instituties als struikelblokken op duurzame wegen

Net als tien jaar geleden bij het schrijven van hun tekst zijn er tussen de auteurs van de toekomstvisie verschillende meningen over het aantal en de concrete inhoud van de dimensies van duurzame ontwikkeling. Dit gaf toen al aanleiding tot een zekere verrijkte invulling van duurzaamheid. Toen werkten ze met de stelling dat het een containerbegrip is en bestaat uit de klassieke economische, ecologische en sociale dimensies. Daarnaast stelden ze dat niemand in staat is de exacte 'eindtermen' voor duurzaamheid vast te leggen, want de duurzaamheidsgedachte is dynamisch en evolueert met de maatschappelijke ontwikkelingen. Werken aan duurzaamheid was volgens hen werken aan een evolutierichting waarbij de richting vrij duidelijk is maar niet de precieze wegen. Tien jaar later blijkt alvast dat de wegen naar een duurzamere landbouw gedeeltelijk anders zijn dan verwacht.

Reheul, Mathijs en Relaes (2001) poneerden in hun tekst verscheidenheid bijna als een conditio sine qua non voor de stabiliteit van een duurzaam landbouwsysteem. Sindsdien hebben de meeste bedrijven zich verder gespecialiseerd en verdwijnen kleine gemengde bedrijven. Er zijn verschillende redenen waarom het steeds moeilijker is om gemengde structuren en verscheidenheid op één bedrijf te creëren. De meest radicale manier om duurzamer te werken gaat gepaard met een fundamentele omslag door een totaal nieuw systeem te ontwikkelen. Op dit terrein is de laatste tien jaar weinig gebeurd. Om het duurzame gehalte te verbeteren kunnen via substitutie slechtere processen vervangen worden door betere of kunnen via efficiëntie processen doelmatiger gemaakt worden. Deze twee instrumenten werken op korte termijn en binnen het bestaande systeem. Met behulp van beide instrumenten is er, op de grotere uniformiteit na, de voorbije tien jaar vooruitgang geboekt binnen elk van de drie klassieke dimensies van duurzame ontwikkeling. Deze verbeteringen zijn in hoge mate gekoppeld aan de schaal. Binnen het huidige landbouwparadigma is eco-efficiëntie vaak te verbeteren door de schaal te vergroten. Omdat ook deze minder radicale verbeteringen al aanzienlijke investeringen vragen kunnen vooral grote bedrijven ze financieren.

De vaststelling dat een aantal van hun toekomstvoorspellingen niet zijn uitgekomen, leidt tot een zekere gelatenheid bij de auteurs maar ook tot een zekere aanpassing van wat duurzaam is. Een eerste voorbeeld is waar te nemen rond biodiversiteit. Zo is tijdens een interview de vraag gesteld of we niet moeten accepteren dat er gebieden zijn voor landbouw waar biodiversiteit niet perfect is en gebieden daarbuiten, waar er ruimte voor natuur is. Een ander voorbeeld is dat ondanks de blijvende sympathie voor duurzaamheid op bedrijfsniveau de auteurs nu benadrukken dat verscheidenheid op regionaal vlak voldoende is. Tien jaar geleden werd dit nog op bedrijfsniveau gepromoot, al dan niet binnen een samenwerkingsverband. Nu stellen ze dat als verscheidenheid op regionaal niveau lukt, de kwetsbaarheid van het landbouwsysteem ook al afneemt.

Door op dit hogere niveau te streven naar duurzame systemen stellen de auteurs dat verscheidenheid nu nog meer een conditio sine qua non is. Zowel vanuit economisch, sociaal als ecologisch standpunt dienen systemen niet uniform maar divers te zijn. Deze verscheidenheid is nodig om het aanpassingsvermogen in stand te houden. Door te uniformiseren neemt de kwetsbaarheid van het systeem voor schokken en crisissen sterk toe. Vanaf het moment dat er dan iets (structureels) in de omgeving verandert, kan het systeem helemaal blokkeren. Door verscheidenheid in te bouwen en te bewaren, is het mogelijk om andere richtingen uit te gaan wanneer de omstandigheden dat zouden vragen. Voor elk bedrijf is de zoektocht anders door de omstandigheden waarmee het te maken heeft.

Verscheidenheid realiseren is niet zo eenvoudig. Zo neemt tegen de oorspronkelijke verwachting van de auteurs de vruchtafwisseling verder af. Ondanks fundamentele ecologische nadelen van monocultuur is het economisch efficiënter omdat er minder machines en kennis nodig zijn. Hier is weinig verandering in te verwachten zolang bepaalde milieukosten niet worden geïnternaliseerd.

Ook inzake de sociale dialoog met en tussen andere stakeholders gaat het pad over andere wegen dan verwacht. Een illustratie hiervan is de opmerking dat inzake

duurzame relaties tussen milieuverenigingen, consumenten en landbouwers er volgens de auteurs de laatste 10 jaar onvoldoende vooruitgang is geboekt. Hoewel het imago van de landbouw verbeterd is, blijven de eisen van consumenten vaak niet realistisch omdat ze onvoldoende weten wat 'boeren' inhoudt. Ook de standpunten van milieuverenigingen blijven zeer scherp, wat een verzoenende taal bemoeilijkt. Los van het feit of deze observaties juist zijn of niet, geeft het wel aan dat iedereen voornamelijk vanuit zijn eigen leefwereld en paradigma naar de duurzame landbouw en voeding blijft kijken. Een gedragen sociaal begrip van wat duurzame landbouw en voeding is, is nog niet gelukt. Welke rol de overheid kan spelen om dit begrip te realiseren, is niet helemaal duidelijk. Met zijn verschillende beleidsdomeinen is het ook voor de overheid niet eenvoudig om boven de eigen departementale logica uit te stijgen en een neutrale actor te zijn, die verzoenend, faciliterend, integrerend en transcenderend werkt.

Indien het sociale begrip op Vlaams niveau zou ontstaan en extra gemaakte kosten vergoed en lokale seizoensproducten gekocht worden, is het in stand houden ervan niet zo evident. Landbouw functioneert namelijk binnen verschillende bestuurlijke niveaus die niet altijd dezelfde beleidsvisie hebben. Op economisch vlak worden de bakens vaak op wereldvlak uitgezet, terwijl op ecologisch vlak vooral Europese regels gelden en dat op sociaal vlak vooral nationale of regionale wetgeving is. Voor landbouwers maken dergelijke tegenstrijdige bestuurlijke spelregels het moeilijk om duurzamer te werken met respect voor de verschillende pijlers.

Het toenemende belang van de culturele en institutionele dimensie blijkt ook rond de vastgestelde paradox waarbij de samenleving aan de ene kant via politiek, media, opiniemakers pleit voor een duurzame landbouw, maar daar aan de andere kant als consument nog onvoldoende bereid is ervoor te betalen. Dit kernvraagstuk blijkt moeilijk op te lossen. Hoewel er tien jaar later meer bewustzijn is over het verschil in eisen van dezelfde burger/consument en over het verschil tussen spreken en handelen, vertaalt dit grotere bewustzijn zich nog niet in een voldoende grote of massale gedragsverandering. Diepere structuren zijn aan het werk waardoor deze paradox blijft bestaan. De waardering van voedsel op een dieper niveau kan hier verhelderend zijn. Dat gaat daarbij niet alleen over geld dat mensen aan voedsel geven, maar ook over de tijd die ze eraan spenderen, aan het belang van smaak, aan de plaats van voedsel in hun bestaan. Voedsel dreigt steeds meer een hoop nutriënten en energie te worden waarbij de waarde van lekker eten er niet meer toe doet.

Het bestaan van onduurzame praktijken of systemen is gerelateerd aan het hanteren van onduurzame waarden. De tragedy of the commons (Hardin, 1968) toont volgens de auteurs aan dat bewustmaking alleen niet helpt. Als consumenten goedkoop eten willen kopen, is het niet alleen belangrijk dat ze weten wat daarvan de gevolgen zijn. Positieve en negatieve stimulansen zijn dan ook nodig om een gewenst gedrag te bereiken en de paradox te verkleinen, zolang waarden niet verduurzaamd zijn. Hoewel de overheid een belangrijke rol kan spelen in sensibiliseren om bepaald gedrag te stimuleren of te ontmoedigen bij consumenten, industrie en landbouwers, zal dit enkel succesvol zijn wanneer men rekening houdt met de diepere structuren, die schuil gaan achter naar de paradox.

De auteurs van de visietekst erkenden tijdens de interviews dat het structurele en het sociologische enorm sturend en oplossingsbeperkend kunnen werken. Bij lock-ins is

men zo vastgeroest in bepaalde patronen en structuren dat een heel systeem daaraan is aangepast. Jonagold was een voorbeeld in de fruitteelt van zo'n lock-in. Dit appelras was jarenlang een succesverhaal tot op het moment dat er overproductie ontstond en het systeem blokkeerde. De sector ondergaat nu een transitie naar een nieuw systeem met andere appelrassen, gekoppeld aan sociale innovatie via het clubsysteem. De inspanning die nodig is om uit te breken uit een lock-in is niet te onderschatten. Een voorbeeld hiervan zijn fossiele brandstoffen. Als een systeem toegerust is op één bepaald input, variëteit of ras en alles daarop is afgestemd, is het moeilijk om een volledige systeeminnovatie te realiseren. Aanpassingen blijven dan vaak beperkt tot systeemoptimalisaties binnen de grenzen van het systeem. Precisielandbouw om efficiënter om te gaan met kunstmeststoffen is hier een voorbeeld van. Omdat optimalisaties niet oneindig zijn, dreigt vroeg of laat toch een blokkering of ineenstorting van het systeem (bv. bij de uitputting van fosfaaterts). Het doenbare is dus in zeer sterke mate afhankelijk van het aanpassingsvermogen van het systeem, van een aanpassingstraditie en van hoe diep de structuren zitten. Desondanks kan een blokkering van het systeem ook helpen om het ten goede te veranderen omdat dan plots opnieuw oplossingen mogelijk zijn buiten het oude denken.

Ondanks de moeilijkheden om bepaalde aspecten te realiseren, achten de auteurs het anno 2011 nog steeds noodzakelijk om de ingeslagen duurzame weg verder te bewandelen. Verduurzaming is en blijft volgens hen een voortschrijdend proces waarbij de evolutie naar een verhoogde duurzaamheid niet zal stilvallen.

5. Groene economie: het nieuwe duurzaamheidsdiscours?

Hoewel er regionale verbeteringen zijn voor bepaalde indicatoren rond armoede, voedselbeschikbaarheid en het milieu, gaat deze winst verloren door een verslechtering van duurzaamheid op wereldniveau. De groeiende kloof tussen wat nodig is en wat er effectief gebeurt voor een duurzame wereld zorgt ervoor dat de huidige benaderingen inzake duurzame ontwikkeling ter discussie worden gesteld (Fischer *et al.*, 2007). Rockström *et al.* (2009) stellen namelijk dat planetaire grenzen voor klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en stikstofcyclus momenteel al zijn overschreden. De uitdaging voor landen is om zich zo te ontwikkelen dat ze een hoog ontwikkelingsniveau bereiken of behouden maar binnen de planetaire grenzen blijven (UNEP, 2011b). Naar aanloop van de Verenigde Naties (VN)-top over duurzame ontwikkeling in Rio de Janeiro in 2012 (Rio+20), die de twintigste verjaardag van de eerste Rio-top zal vieren, doet er zich momenteel een interessante discoursontwikkeling voor over hoe een vergroening van de economie aan een duurzame wereld kan bijdragen.

In dit hoofdstuk wordt eerst aangegeven wat groene economie inhoudt. Ook aan het belang van groene economie voor de landbouw wordt aandacht besteed. Vervolgens worden een aantal bedenkingen bij groene economie geformuleerd en wordt er vanuit de interviews stilgestaan bij welke richting de landbouw en het beleid uitmoeten.

5.1. Groene economie: Op weg naar een sterkere duurzaamheid?

Tijdens het eerste decennium van de 21ste eeuw hebben zich verschillende crisissen ongeveer gelijktijdig gemanifesteerd op het vlak van het financiële en economische systeem, brandstoffen, voedsel, klimaat, water en biodiversiteit. De hoge olie-, grondstoffen en voedselprijzen in 2008 zijn voor UNEP (2011b) symptomen van structurele zwakheden en onopgeloste risico's binnen het traditionele economische systeem. De crisissen komen volgens UNEP voort uit eenzelfde fundamentele fout: de misallocatie van (natuurlijk) kapitaal. Economische ontwikkeling en groeistrategieën focussen zich nu vooral op de snelle accumulatie van financieel, fysiek en menselijk kapitaal door natuurlijk kapitaal in excessieve hoeveelheden te verbruiken. Het (onomkeerbaar) uitputten van natuurlijke voorraden van de wereld heeft enorme gevolgen op het welzijn van huidige en toekomstige generaties en draagt enorme toekomstige problemen en risico's met zich mee. Deze misallocatie van kapitaal is mogelijk omdat ecologische en sociale externe kosten geen voldoende erkenning genieten.

UNEP wil met het 'groene economie'-initiatief, als één van de negen VN-crisisinitiatieven, de oorzaken van de verschillende crisissen bestrijden (UNEP, 2009). Als alternatief voor het traditionele economische model definieert UNEP de groene economie als:

“an economy that results in improved human well-being and reduced inequalities over the long term, while not exposing future generations to significant environmental risks and ecological scarcities” (UNEP, 2010, 5).

Eenvoudig gesteld kan een groene economie voorgesteld worden als een economie die koolstof-arm, grondstoffenefficiënt en sociaal inclusief is en bovendien een verlies aan biodiversiteit en ecosysteemdiensten vermijdt.

Kenmerkend voor de groene economie van UNEP is dat natuurlijk kapitaal als een kritiek economisch goed wordt gezien en een belangrijke bron is van publieke baten. In plaats van een passieve ontvanger te zijn van afval en een van de vele vervangbare productiefactoren, wordt het milieu in een groene economie gezien als een bepalende factor voor de economische productie, waarde, stabiliteit en welvaart op lange termijn. In een groene economie is het milieu een kans tot economische groei en welzijn waarbij het menselijk welzijn en de sociale gelijkheid verbeterd worden zonder dat milieurisico's en ecologische schaarstes toenemen. De gekozen ontwikkelingspaden dienen daarom natuurlijk kapitaal in stand te houden, te verbeteren en waar nodig te vernieuwen. Groene economie houdt hiermee een potentiële paradigmawissel in zich omdat het niet meer gaat over een keuze tussen economie of ecologie. In de groene economie gaan ze hand in hand. UNEP ziet de evolutie naar een groene economie als een belangrijk stap in de richting van een duurzame wereld (UNEP, 2010 & UNEP, 2011a).

Hoewel de UNEP-definitie van een groene economie internationaal zeker nog niet algemeen aanvaard is, laat staan de eerder sterke duurzaamheidsbenadering die erachter ligt, is de weerklank van dit discours aanzienlijk. Zo is het één van de twee thema's tijdens de Rio+20-top. De bedoeling van deze conferentie is om tot een nieuw politiek engagement rond duurzame ontwikkeling te komen. Verschillende overheden, internationale organisaties en andere stakeholders werken in voorbereiding op deze conferentie vanuit hun eigen perspectief mee aan dit nieuwe verhaal. Het Deense voorzitterschap van de Europese Raad heeft van groene groei één van zijn prioriteiten gemaakt (Ministry of Foreign Affairs, 2012)). Het valt hierbij op dat er tussen de stakeholders een veelvoud aan termen en invullingen bestaat. Zo heeft UNEP het over groene economie (UNEP, 2010), spreekt de OESO over een 'groene groei'-strategie (OECD, 2011a) en de FAO over het 'Greening the Economy with Agriculture'-initiatief (FAO, 2011a). Net zoals bij de term duurzame ontwikkeling (Paredis, 2005) doet er zich momenteel een machtsstrijd voor rond de concrete invulling van het begrip.

Zo bepaalt de OESO groene groei bijvoorbeeld als:

“It is about fostering economic growth and development while ensuring that natural assets continue to provide the resources and environmental services on which our well-being relies. It is also about fostering investment and innovation which will underpin sustained growth and give rise to new economic opportunities” (OECD, 2011a, 18).

Hiermee gaat de OESO meer in de richting van een zwakke duurzaamheid (zie ook 4.1.1.1) omdat het geen expliciet standpunt inneemt over welk belang aan natuurlijk kapitaal gegeven moet worden. Volgens de OESO zijn er namelijk geen absolute uitspraken mogelijk over welke natuurlijke waarden bewaard moeten worden of niet. Belangrijk voor 'groene groei'-strategieën is dat het volledige natuurlijke kapitaal als productiefactor wordt gezien. Dit kan de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen ontkoppelen van economische vooruitgang en zo samen met technologische vooruitgang milieurisico's verleggen in de tijd (OECD, 2011a).

Ondanks een andere invulling, schuiven UNEP en OESO momenteel gelijkaardige algemene oplossingen naar voren (UNEP, 2011b & OECD, 2011a). Kenmerkend voor de realisatie van een groene economie is enerzijds dat er geen universele oplossingen zijn. Een 'groene groei'-

beleid is afhankelijk van het huidige institutionele en beleidskader, het ontwikkelingsniveau, de beschikbare hulpbronnen en de druk op het milieu. Anderzijds komt vanuit een toenemend besef dat om duurzaamheid te bereiken de economie juist moet georganiseerd zijn, de primaire focus te liggen op de relatie tussen economie en ecologie. Om geen nieuwe sociale of verdelingsproblemen te creëren, moeten de strategieën aangevuld worden met initiatieven die gericht zijn op de sociale dimensie van duurzaamheid. Anders bestaat het risico dat interne beslissingen van een land voor de andere landen neerkomen op de introductie van groen protectionisme. De versturende impact van intern beleid is ook gebleken bij de steun voor biobrandstoffen door bepaalde landen die samen met enkele uitzonderlijke omstandigheden hebben geleid tot voedselcrisissen in ontwikkelingslanden in 2008 (OECD, 2011a). Alleen wanneer de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling aan bod komen bij de uitwerking van oplossingen heeft de groene economie een toekomst en zal de bereidheid tot veranderingen in beleid en gedrag toenemen.

5.2. Belang voor de landbouw

Een groene economie kenmerkt zich door substantieel meer investeringen in die economische sectoren die steunen op en bijdragen aan het natuurlijk kapitaal van de aarde of die ecologische schaarstes en milieurisico's verminderen. Naast onder andere hernieuwbare energie, laag-koolstof transport, energie-efficiënte gebouwen, schone technologieën, verbeterd hulpbronnenbeheer en verbeterde watervoorzieningen behoren ook een duurzame landbouw, bosbouw en visserij tot deze sectoren (United Nations Environment Management Group, 2011). Door de grote impact die landbouw heeft op natuurlijke hulpbronnen en de effectiviteit van landbouw in het verminderen van armoede in de wereld, is landbouw essentieel in elke transitie naar een groene economie (FAO, 2009). Deze impact zal trouwens nog toenemen door de stijgende wereldbevolking en inkomens. Een duurzame landbouw kan meer dan andere economische activiteiten zorgen voor ecologische grondstoffen, producten, goederen en diensten (FAO, 2011b).

Hoewel landbouw hiervoor niet alleen verantwoordelijk is, zal hij sterk getroffen worden door de toenemende waterschaarste, het tekort aan grondstoffen, de water- en luchtverontreiniging, extremere weersomstandigheden door de klimaatverandering en het verlies aan biodiversiteit. Om met deze schaarstes en problemen om te gaan, zal een efficiënter gebruik van alle kapitaalsoorten, maar vooral van het natuurlijk kapitaal, noodzakelijk zijn.

Een 'groene groei'-beleid zal een invloed hebben op de hele agrovoedselketen (Blandford, 2011). *Business as usual* wordt niet langer als een duurzame optie beschouwd. Een aanpassing van het beleid en van de praktijken is nodig. Een 'groene groei'-strategie voor het landbouw- en voedselsysteem streeft naar voldoende, efficiënt en duurzaam geproduceerd voedsel voor een toenemende bevolking. Dat gebeurt zonder schaarse natuurlijke hulpbronnen uit te putten of het milieu te schaden. De output neemt dus toe terwijl natuurlijke hulpbronnen beheerd worden zonder ze uit te putten. Zowel conventionele geïndustrialiseerde landbouw als biologische landbouw als traditionele ontwikkelingslandbouw kunnen efficiënter omgaan met grondstoffen en verliezen minimaliseren. Ook het verminderen van de koolstofintensiteit en van nadelige milieu-impact in de voedselketen vallen hieronder. Daarnaast is het aanleveren van milieudiensten, zoals koolstofopslag, droogte- en overstromingsbeheersing en het behoud van biodiversiteit, volgens de OESO (OECD, 2011b) een integraal deel in een groene strategie voor de landbouw.

De omschakeling naar een groene groei vereist investeringen en vernieuwingen in het landbouw- en voedselsysteem die volgens UNEP (2011b) op termijn meer economische

kansen creëren dan de voortzetting van het huidige economische model. Groene groei-strategieën dienen te steunen op een krachtig en consistent beleid dat gericht is op efficiëntiesprongen in het gebruik van grondstoffen en op de verhoging van de veerkracht van systemen. Voor het eerste zal met minder grondstoffen niet alleen meer moeten gemaakt worden maar zal ook het voorkomen, minimaliseren, hergebruiken van grondstoffen en het sluiten van kringlopen nodig zijn. Hierbij kan het ‘vervuiler betaalt’-principe worden toegepast en een uitgebreide verantwoordelijkheid van producenten. Het verhogen van de veerkracht kan door maatregelen die van de landbouw- en voedingssector een flexibele en dynamische sector maken en houden. Een dergelijke omgeving verhoogt de veerkracht van het landbouw- en voedselsysteem in zijn geheel (UNEP, 2011b). De FAO (2011c) voegt hier nog aan toe dat de gelijkheid (*equity*) in de gehele voedselwaardeketen verbeterd moet worden.

Voor het verduurzamen van de voedselproductie moeten goed werkende markten de juiste prijssignalen geven over de schaarste van natuurlijke hulpbronnen. Ook moeten eigendomsrechten bepaald worden zodat een optimaal gebruik en beheer van natuurlijke hulpbronnen mogelijk is (OECD, 2011b). Hierdoor kunnen landbouwers de nodige stimuli krijgen om de bodem niet uit te putten en zo bij te dragen aan de biodiversiteit en de veerkracht van landbouwers en lokale gemeenschappen tegen rampen en onvoorziene omstandigheden. De kern van het nieuwe landbouw- en voedselparadigma zal moeten bestaan uit veerkrachtige systemen die nutriëntenstromen volledig sluiten, spaarzaam zijn met water en hun energie halen uit hernieuwbare bronnen. Of biotechnologie hiertoe kan bijdragen zal de toekomst uitwijzen (Fedoroff *et al.*, 2010). Hetzelfde geldt voor het potentieel van landbouw om zelf een bron van schone hernieuwbare energie te zijn door middel van biobrandstoffen (Burrell, 2011).

Om het potentieel van landbouw te realiseren, is het belangrijk om goede beleidsmaatregelen en landbouw- en bedrijfspraktijken te identificeren en te bepalen die groene groei bevorderen in het landbouw- en voedselsysteem (OECD, 2010). Momenteel zijn internationale organisaties, zoals OESO (OECD, 2011b & 2011c), FAO (2011c) en UNEP (2011a), bezig met het inventariseren en het opmaken van concrete aanbevelingen om groene groei in het landbouw- en voedselsysteem te implementeren. Hierbij zal ook aandacht gaan naar het meten van de gemaakte vooruitgang in de transitie naar een groene economie en naar welke belemmeringen aangepakt moeten worden voor een succesvolle invoering.

Overheden kunnen in het algemeen een belangrijke rol spelen in de evolutie naar een groene economie. Dat kan enerzijds door te zorgen voor een stimulerend en consistent groen investeringsbeleid om de economische sectoren te vergroenen. De genomen maatregelen beperken zich hierbij niet tot de traditionele groene beleidsdomeinen. Een groene groei-strategie berust op economische, innovatieondersteunende en milieugerelateerde beleidsmaatregelen die elkaar versterken. Ook het arbeids- en onderwijsbeleid spelen hierin onder andere een belangrijke rol. Een duidelijke en geïntegreerde investeringsomgeving geeft bedrijven de nodige zekerheid om andere en minder bekende groeiwegen te kiezen. Investerings- en technologieën of infrastructuur zijn niet zo maar ongedaan te maken en al zeker niet in de landbouw. Daarom is het belangrijk dat overheden ook financiële en fiscale instrumenten inzetten en maatschappelijke steun creëren om de productie en consumptie te laten vergroenen. Overheden kunnen dit door overheidsopdrachten te vergroenen. Tegelijkertijd moeten overheden schadelijke productievormen en consumptiepatronen reguleren en niet langer ondersteunen door subsidies. Door voor de nodige stimulansen te zorgen dat natuurlijke hulpbronnen en ecosysteemdiensten een juiste

waardering kennen en groei inclusief is, kan groene innovatie de nieuwe motor van de economie worden waarbij de gecreëerde waarde gelijkverdeeld wordt door netto meer nieuwe jobs te creëren (OECD, 2011b).

5.3. Bedenkingen bij groene economie

Zoals eerder aangegeven doet zich momenteel een machtsstrijd voor rond de concrete invulling van het nieuwe groene discours. Wie zijn bepaalde taal en interpretatiekader kan opdringen, bepaalt mee hoe anderen, dus ook de wetenschap, naar de werkelijkheid kijken. Een ander interpretatiekader geeft nieuwe zichten over de werkelijkheid en over de mogelijkheden om die werkelijkheid te veranderen (Paredis, 2005). Wie erin slaagt om aan groene economie de betekenis te geven om alles-bij-het-oude-te-laten, ontnemt van het begrip alle veranderingskracht.

Om hun politiek gewicht te vergroten, proberen verschillende organisaties van de Verenigde Naties samen met anderen tot een gemeenschappelijk begrip en invulling van groene economie te komen (United Nations Environment Management Group, 2011). Maar minstens even belangrijk is dat het nieuwe groene discours bij de internationale financiële instellingen, zoals de Wereldhandelsorganisatie, de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds, momenteel nog grotendeels ontbreekt (Vanden Bilcke, 2011 & EU, 2011).

Een andere hindernis voor groene economie is globale overeenstemming bereiken over wat de gewenste ontwikkeling is van landen. Tijdens de Rio-top in 1992 is de vraag over welke ontwikkelingspaden verschillende delen van de wereld moeten bewandelen zelfs niet aan bod gekomen (Paredis, 2001). Ontwikkelingslanden staan namelijk zeer argwanend tegenover begrippen als planetaire grenzen. Voor hen is dit een begrip waarbij het Noorden eventueel grenzen oplegt aan de manier waarop ze zich kunnen en mogen ontwikkelen (High-level panel on global sustainability, 2011). Dergelijke beperkingen overnemen zou voor deze landen betekenen dat ze langer in de ongewenste toestand van onderontwikkeling blijven. Het accumuleren van geld en het maken van winst door concurrentie en door het overvloedig gebruiken van natuurlijke hulpbronnen wordt ook door hen als enige volwaardig ontwikkelingspad gezien. Met het overnemen van de westerse kijk op ontwikkeling willen ontwikkelingslanden zich niet laten beperken in hun ontwikkeling door problemen waarvoor ze zelf niet verantwoordelijk zijn (Paredis, 2005).

Om ontwikkelingslanden mee te krijgen in de groene economie, zal de internationale gemeenschap erin moeten slagen om de vruchten daarvan rechtvaardig te verdelen. Indien de groene technologieën succesvol blijken te zijn, is dit voor het Zuiden de kans om zich onmiddellijk te ontwikkelen met schone technologieën zonder bij te dragen aan milieuproblemen. Het benutten van deze kans vereist wel dat het Noorden bereid is om deze technologieën met hen te delen (Paredis, 2005).

Maar alleen het delen van efficiënte technologieën is onvoldoende om het grondstoffen- en energiegebruik te verlagen. Een groot deel van de wereld heeft nog een lange ontwikkelingsweg af te leggen wanneer het westerse model het einddoel zou zijn (zie ook 4.1.1.3). De efficiëntie-strategie lijkt daarom een aanvulling nodig te hebben met een genoegstrategie (zie ook 4.1.2). Een hoge levenskwaliteit hoeft dan niet meer samen te gaan met materiële consumptie. Een dergelijke genoegstrategie vraagt echter een waarde- en gedragswijziging waarbij niet-materiële aspecten van welvaart en welzijn een meer centrale plaats innemen in het maatschappelijk leven.

Of een dergelijke waarde- en gedragswijziging nu wel realiseerbaar is met een aanpassing van de huidige instituties en technologieën is open voor discussie (Le Blanc, 2011). Dat natuurlijke hulpbronnen geen correcte waardering kennen, is al langer bekend. Hoewel verschillende crisissen momenteel de beperkingen van het huidige systeem duidelijk maken betekent dit niet dat hierover nu wel eensgezindheid te verwachten is. Eensgezindheid hierover zou een enorme impact hebben op de huidige machtsstructuren tussen actoren en organisaties. Uit de huidige machtsstrijd rond groene economie blijkt dat diegenen die nu voordeel halen uit het huidige systeem hier niet vrijwillig afstand van willen doen en het onduurzame status quo verkiezen boven een onzekere toekomst. Het valt trouwens op dat teksten over groene economie sterk lijken op teksten over duurzame ontwikkeling van 10 jaar terug. Sommigen zijn dan ook van mening dat groene economie slechts een nieuwe verpakking is voor hetzelfde verhaal (Fulai *et al.*, 2011). De vaststelling dat *sufficiency* bij UNEP amper of bij OESO zelfs niet ter sprake komt in de rapporten over groene economie doet de indruk ontstaan dat het vooral een technologisch efficiëntieverhaal is.

Hoewel voor een regimewissel zowel een verandering van technologie, instituties als wereldbeeld nodig is (Beddoe *et al.*, 2009), getuigt het ontstaan van groene economie toch van een zekere institutionele aanpasbaarheid en creativiteit om zich aan te passen aan druk, crisissen en (toekomstige) schokken. De aanhangers van de duurzaamheidsbenadering lijken met groene economie te proberen om hun visie meer naar de voorgrond te schuiven na hun mislukte poging tijdens de Rio-top in 1992. Uit het MVO verhaal (zie 3) blijkt echter dat de geesten ondertussen gerijpt zijn en ook voor bedrijven duurzame ontwikkeling nu belangrijk is. Met het samenvallen van verschillende crisissen en de verzwakking die dit heeft meegebracht van een aantal traditionele actoren, lijkt er nu een momentum te bestaan om met een nieuw begrip een volgende stap in de richting van duurzaamheid te zetten. Of groene economie de hegemonie van het dominante productiviteitsregime kan doorbreken, is op dit ogenblik nog niet in te schatten. Groene economie is wel een volgende fase in het zoeken en het construeren van een beter aangepast en duurzaam regime.

Ondanks alle beperkingen die het begrip kent, heeft groene economie het potentieel om voor een efficiënter grondstoffengebruik te zorgen. De Europese *resource efficiency roadmap* speelt hier al op in (European Commission, 2011a). Het drastisch terugbrengen van de input aan natuurlijke hulpbronnen per eenheid economische groei is strategisch belangrijk omdat het de afhankelijkheid van externe inputs vermindert. Met schaarse en dure inputs in het vooruitzicht, is het aangewezen om de economie nu al te heroriënteren in de richting van dematerialisatie. Productieprocessen zijn dan gesloten kringlopen met een maximaal hergebruik van energie en materialen door de productiecycli heen. Producten kenmerken zich door uit een minimale hoeveelheid grondstoffen te bestaan, biologisch afbreekbaar te zijn, makkelijk herstelbaar of recycleerbaar te zijn en een lange levensduur te hebben. Bovendien zullen producten veel meer diensten worden dan een ‘tastbaar’ product (Paredis, 2001). Dit alles zal ook zijn invloed hebben op de optimale schaal van een economiesysteem met een meer regionale focus. Het sociale en rechtvaardige komt in deze *roadmap* momenteel minder aan bod waardoor het voorlopig slechts een stapje is naar duurzaamheid.

De bovenstaande bedenkingen zijn ook belangrijk voor het landbouw- en voedselsysteem. Zo kunnen ontwikkelingslanden leren uit de technologieën en ervaringen van de geïndustrialiseerde landbouw om milieuproblemen te vermijden en om de blootstelling aan markvolatiliteit en klimaatveranderingsrisico's te verminderen (Reganold *et al.*, 2011). Tegelijkertijd kunnen landbouwers uit het Westen leren van duurzame praktijken van landbouwers in ontwikkelingslanden (Hall & Dorai, 2010). Door het hanteren van andere

waarden kan er meer diversiteit in de ontwikkelingspaden van landbouw- en voedselbedrijven komen. Dit kan leiden tot andere en lokaal verschillende handels-, landbouw- en veeteelttechnieken en zelfs tot andere sociale organisatievormen en rolverdelingen. Het gaat hierbij niet om het ene systeem te vervangen door een ander maar om meer diversiteit te krijgen in systemen. Om deze diversiteit te bereiken en de bijbehorende veerkrachttoename, is een paradigmawissel nodig over wat ontwikkeling is in het landbouw- en voedselsysteem en welke waarden hierin na te streven zijn.

Met de opkomst van streekproducten wint het belang van lokale en culturele diversiteit momenteel al aan belang. Regionale marketing en bevoorrading hebben een onontbeerlijke plaats in een economie die overschakelt naar herstel, onderhoud, dienstverlening, hernieuwbare energie en duurzame landbouw (Paredis, 2005). Het efficiënt omgaan met grondstoffen en inputs zal voor het landbouw- en voedselsysteem een noodzaak zijn omdat voeding voorlopig moeilijk te dematerialiseren is. Het beperken van de aanzienlijke voedselverliezen in Vlaanderen (Roels & Van Gijsegem, 2011) kan bijdragen aan een efficiënter inputgebruik binnen de agrovoedselketen. Toch is het even belangrijk dat er ook een meer gelijke consumptie is van grondstoffen en voedsel. Met 47% van de Belgen en 18% van de jongeren die aan overgewicht leiden (Drieskens, 2010) is ook hier een gedrags- en waardewijziging nodig in plaats van een afwenteling van verantwoordelijkheden op het productieproces. Een gezond en evenwichtig dieet zorgt ook voor een verkleining van de ecologische voetafdruk van voedselconsumptie (Freibauer *et al.*, 2011).

Duurzaamheid en afhankelijk van de concrete invulling ook groene economie zullen grenzen opleggen aan de klassieke vormen van ontwikkeling en gedrag. Om deze uitdaging aan te gaan, is de belangrijkste boodschap er niet een van beperkingen en onzekerheid, maar van creatieve krachten, verbeelding, technische en sociale inventiviteit (Paredis, 2001). Indien iedereen vasthoudt aan het huidige systeem zal groene economie niet bijdragen om door technologische en organisatorische innovaties zowel de arbeidsproductiviteit als de productiviteit van natuurlijke hulpbronnen te verhogen. Dit is samen met de gewenste gedragsveranderingen nochtans nodig als het een transitie wil zijn naar een ander systeem en niet alleen een incrementele efficiëntieverbetering. Het overstijgen van beperkingen en deze als nieuwe kansen zien voor innovatie, voor andere activiteiten en voor een andere positionering van landbouw in de maatschappij maakt dat een groene landbouw zowel meer, minder als anders dan de huidige landbouw kan zijn.

5.4. Toekomstvisie versus realiteit: samen naar een transitie voorbij efficiëntie

Hoewel de auteurs van de visietekst tijdens de interviews groene economie niet expliciet hebben vermeld, kunnen een aantal reacties toch met deze trend in verband gebracht worden. Groene economie wenst namelijk door middel van innovatie oplossingen aan te reiken die de overgang naar nieuwe groeipatronen bevorderen zonder territoriale milieudrempels te overschrijden. In dit verband stellen Reheul, Mathijs en Relaes nu vast dat er de laatste tien jaar niet veel van de door hen verwachte herlokalisatie ten gevolge van het doorrekenen van milieukosten in huis is gekomen. Hoewel tien jaar misschien te kort is hiervoor, speelt zeker mee dat milieukosten nog onvoldoende doorgerekend worden om al herlokalisaties te krijgen. Het juist doorrekenen van sociale en milieukosten is nochtans belangrijk binnen een groene economie.

De kanttekening is tijdens de interviews gemaakt dat economische activiteiten nu eenmaal een milieueffect hebben en dus ook de land- en tuinbouw. De maatschappij zal een bepaalde milieudruk moeten accepteren, vermits ze hier door haar consumptiegedrag mee voor verantwoordelijk is. Het is aan de land- en tuinbouw om die druk te beperken, om productiesystemen te optimaliseren of om te werken in de richting van verhoogde duurzaamheid. De landbouw voldoet hier volgens de auteurs aan wanneer hij overal de beste praktijken gebruikt en ze zo goed mogelijk implementeert.

Over de concrete inhoud van deze beste praktijken en over hoe deze best tot stand komen bestaan er tussen de acteurs duidelijk verschillende meningen. De ene kant ziet het heil komen van investeringen in de verbetering van de duurzaamheid van de huidige bestaande systemen en technieken. Door het volhouden van geleidelijke evoluties zijn op de lange termijn uiteindelijk ook grote stappen voorwaarts te zetten.

De andere kant stelt voor om meer te investeren in de systeemgerelateerde aspecten van duurzaamheid. De beschikbare middelen gaan volgens dit perspectief nog te veel naar de verbetering en optimalisatie van bestaande systemen. Biotechnologie is zo'n perfect voorbeeld van substitutie. Binnen hetzelfde systeem wordt het ene organisme vervangen door een ander. Systeeminnovatie vindt hier niet plaats waardoor de basisproblemen dezelfde blijven. Het intomen van de uiteindelijk verwachtingen van dergelijke technologie lijkt daarom aangewezen. Meer heil wordt verwacht van de ontwikkeling van nieuwe landbouwsystemen omdat men vreest dat het verbeterde en geoptimaliseerde bestaande systeem uiteindelijk toch op zijn limieten zal botsen. Experimenteren met nieuwe systemen krijgt daarom meer belang. Rond de ontwikkeling van nieuwe systemen stelt men de laatste tien jaar echter weinig vooruitgang vast. Door een gebrek aan een traditie voor dit type van onderzoek is het moeilijk om hiervoor financiering te bekommen. De resultaten van een dergelijk systeemveranderend onderzoek zijn niet strikt vooraf te bepalen, kunnen evolueren en zijn vooral onzeker. Omdat vanuit een dergelijk onderzoek totaal nieuwe beste praktijken kunnen ontstaan promoot men vanuit deze hoek om dynamischer en proactiever na te denken en andere landbouwsystemen op te zetten en uit te testen (door onder andere voorbeeldbedrijven). Vanuit de evolutionaire hoek gelooft men veel minder in een dergelijke revolutionaire aanpak en pleit men vooral voor realisme. Deze verschillende meningen tussen de auteurs zijn ook terug te vinden in de strijd rond de invulling van groene economie waar er ook een pragmatische en een radicale visie over de invulling bestaan.

Als wegen naar duurzaamheid voor de landbouw zien de auteurs nog steeds duurzaamheid op bedrijfsniveau en duurzaamheid door samenwerking als mogelijke denksporen. Net zoals bij de Europese roadmap to resource efficiency is er tijdens de interviews gezegd dat samenwerking zich niet moet beperken tot de landbouw. Reststromen van andere sectoren, zoals warmte en CO₂, zijn hier voorbeelden van. Dat soort van samenwerking lijkt vooral geschikt voor kapitaalintensieve bedrijven en voor bedrijven die weinig grondgebonden zijn en die duurzaamheid nastreven met technologische of exogene oplossingen. Duurzaamheid op bedrijfsniveau lijkt vooral geschikt voor eerder arbeidsintensieve bedrijven die duurzaamheid nastreven met systeemecologische of endogene oplossingen en die grondgebonden zijn. Maar ook hier is het belangrijk om voldoende sectoroverschrijdend te denken, om slimme verbindingen tussen sectoren te creëren en te benutten. In de praktijk vormen deze twee sporen een 'vork', waarbinnen elk bedrijf in functie van de eigen mogelijkheden en aspiraties zich duurzaam ontwikkelt.

De transitie naar een groene economie zal ook binnen de landbouw (grote) innovaties vragen en een open blik naar mogelijkheden in de omgeving. Professionalisme en ondernemerschap lijken in de land- en tuinbouw voor de toekomst nog meer een noodzaak. Toch zijn er door de auteurs tijdens de interviews ook vragen gesteld of het gepromote ondernemerschap zich alleen moet focussen op het huidige productivistische paradigma. Geïntegreerd beleid wordt hier vanuit een bepaalde hoek bekeken. Bij groene economie zet men vanuit een noodzaak naar een geïntegreerd beleid in op de aanpassing van het huidige beleid wanneer dit negatieve neveneffecten met zich meebrengt, zoals bij milieuschadelijke subsidies.

6. Conclusies

De begrippen duurzame ontwikkeling en duurzaamheid zijn voor en binnen de landbouw populair in gebruik. Iedereen lijkt er zijn steentje toe te willen bijdragen via allerlei duurzame initiatieven. Hoe populair de begrippen ook zijn, over de concrete inhoud van de begrippen is er veel minder eensgezindheid.

Pogingen om tot één definitie te komen van wat duurzaam is, zijn weinig succesvol gebleken. De inhoud van wat duurzaam is, hangt immers af van de gehanteerde normatieve beginselen. Over deze beginselen bestaat geen maatschappelijke eensgezindheid en bovendien veranderen ze ook in de tijd en de context. Andere beginselen hanteren leidt tot andere sociale constructies over wat duurzaamheid inhoudt. Door de fundamenteel verschillende wereldbeelden die samenhangen met normatieve aannames, lijkt het constructiever om te aanvaarden dat er conflicterende visies over duurzaamheid bestaan. Vanuit het eigen standpunt zijn deze visies en de bijhorende oplossingen niet met elkaar verzoenbaar.

Duurzaam beschouwen als een veranderend en een sociaal proces betekent dat de focus komt te liggen op het gemeenschappelijk leerproces van wat duurzaam is. De inhoud krijgt vorm binnen de verschillende processen waarbij wetenschappelijke en andere expertinformatie gecombineerd wordt met waarden, voorkeuren en overtuigingen van betrokkenen in het proces. Het risico bestaat dat er weinig richting is tussen de verschillende leerprocessen en de verkozen oplossingen binnen elk proces. Door een gebrek aan eenduidige doelen is het onzeker wat het resultaat van deze leerprocessen is en of het duurzamer zal zijn dan nu. De huidige onduurzame toestand is namelijk ook het resultaat van sociale processen.

Duurzaam zijn is vanuit een procesbenadering niet eenvoudig voldoen aan een set van (theoretische) voorwaarden. In deze studie zijn twee andere theoretische benaderingen besproken, namelijk duurzame ontwikkeling en duurzaamheid die dit wel pretenderen. Hoewel ze in het dagelijks taalgebruik door elkaar gebruikt worden, zijn deze benaderingen elkaars tegenpolen omdat ze vertrekken van fundamenteel andere uitgangspunten.

Duurzame ontwikkeling stelt verdere economische groei en consumptie voorop vanuit een geloof dat het individuele streven naar winst maatschappelijk tot optimale resultaten leidt. Daarnaast is het een antropocentrische benadering die de mens een dominante positie geeft ten opzichte van de natuur. Er moet dan ook voldoende voedsel zijn voor de steeds groeiende wereldbevolking. Door technologische en sociale innovatie zijn economische, sociale en milieuproblemen op te lossen en zijn grondstoffen efficiënter in te zetten. Door de focus te leggen op geleidelijke verbetering is duurzame ontwikkeling geen statische harmonieuze situatie. Zonder fundamentele en plotse veranderingen wil het aan de noden van huidige en toekomstige generaties blijven voldoen. De veronderstelling is dat de veranderingen voldoende snel gebeuren zodat de symptomen van onduurzaam gedrag voldoende gemilderd kunnen worden zonder dat de dieper liggende oorzaken aangepakt moeten worden.

Duurzaamheid daarentegen focust op waarden en fundamentele wijzigingen in houdingen van individuen ten opzichte van de natuur en het milieu. Ecocentrisch staat centraal in het wereldbeeld en de oplossingen van deze benadering. Het uiteindelijke oplossingspotentieel van technologische innovaties wordt gering geacht zolang ze niet zijn ingebed in een bredere verandering van het systeem en van de waarden waarop het is gebaseerd. De

duurzaamheidsbenadering promoot vooral een genoeg-strategie waarbij welzijn primeert op welvaart. Binnen het duurzaamheidsperspectief gaat het niet over aanpassingen van enkele procentjes door een betere efficiëntie. Het gaat erover de samenleving zo te organiseren dat ze zich binnen de draagkracht van het ecologische systeem beweegt en dat de economie het sociale weefsel tussen mensen versterkt. De keuzes en trendbreuken die hiermee samengaan ten opzichte van het status quo, maakt dat er ook duidelijke verliezers zijn. Duurzaamheid is daardoor veel moeilijker te verkopen en kan een defensieve houding veroorzaken van de potentieel getroffen.

Andere ethische uitgangspunten, wereldbeelden en een andere visie over het belang van instituties en over het potentieel van de technologische innovaties leiden tot andere invullingen van wat duurzaam is. MVO en groene economie zijn twee voorbeelden van de vele concrete manieren waarop bedrijven en het beleid invulling proberen te geven om duurzamer te zijn.

Bij MVO legt een bedrijf niet alleen verantwoording af tegenover zijn aandeelhouders maar ook tegenover andere *stakeholders*. De uitdaging bestaat erin om zowel economische (*profit*), ecologische (*planet*) en sociaal-maatschappelijke (*people*) winst te realiseren. Hiervoor moet een bedrijf de belangen op de drie dimensies met elkaar in balans brengen zodat ze tegemoet komen aan de redelijke verwachtingen van alle stakeholders. Door de creatie van een positieve reputatie en geloofwaardigheid willen bedrijven de stabiliteit van de omgeving verhogen. MVO kan zo een motor zijn voor innovatie.

Coöperaties en familiebedrijven kennen een specifieke structuur die verantwoord gedrag stimuleert. Binnen de land- en tuinbouw zijn het de sectoren die een voor de consument nog herkenbaar product afleveren, die het meest bezig zijn met MVO. Met een MVO-certificaat kunnen ze hun extra inspanningen gemakkelijk kenbaar maken aan andere telers, klanten, handelaren, veilingen en het retailkanaal maar ook naar anderen zoals omwonenden, banken, overheden enz. In de voedselketen is over de uiteindelijke wenselijkheid van dit maatschappelijk verantwoord gedrag een belangrijke kanttekening te plaatsen. Binnen de landbouw- en voedselketen is het voor bepaalde schakels eenvoudiger om hun MVO-visie door te drukken in de keten.

Naar aanloop van de Verenigde Naties-top over duurzame ontwikkeling in Rio de Janeiro in 2012 doet er zich een interessante discoursontwikkeling voor over groene economie en hoe deze aan een duurzame wereld kan bijdragen. Volgens sommigen zijn de verschillende crisissen tijdens het eerste decennium van de 21ste eeuw het gevolg van eenzelfde systeemfout: de misallocatie van (natuurlijk) kapitaal. Ecologische en sociale externe kosten worden te weinig doorgerekend. Zonder de sociale aspecten te vergeten, streeft groene economie ernaar om ecologie en economie te laten samengaan in plaats van ze tegenover elkaar te plaatsen. Omdat een groene economie zich kenmerkt door substantieel meer investeringen in die economische sectoren die steunen op en bijdragen aan het natuurlijk kapitaal van de aarde zoals landbouw, kan groene economie de nieuwe motor zijn van innovatie en jobs.

Rond de concrete invulling van het 'groene economie'-discours is echter volop een machtsstrijd bezig. De belangrijkste boodschap mag er niet een zijn van beperkingen en onzekerheid, maar van creatieve krachten, verbeelding, technische en sociale inventiviteit. Toch zijn er nog verschillende hordes te nemen vooraleer groene economie het dominante discours is. Indien in deze strijd de veranderingskracht van de groene economie verdwijnt, zal

het een synoniem zijn voor alles-bij-het-oude-laten. Of groene economie meer kan zijn, is op dit ogenblik nog niet in te schatten. Groene economie is wel een volgende fase in het zoeken en het construeren van een beter aangepast en duurzaam regime.

Of MVO en groene economie afdoende zijn om landbouw duurzaam te maken, is nu niet te bewijzen. Ze zijn waarschijnlijk wel stappen in de richting van een meer duurzame landbouw. Hoe het exacte pad hierna zal verlopen is niet bekend. Uit de terugblik tien jaar later op de tekst *Elementen voor een toekomstvisie m.b.t. duurzame land- en tuinbouw in Vlaanderen* door de auteurs blijkt dat wegen naar een duurzamere landbouw gedeeltelijk anders zijn gelopen dan verwacht.

Hoewel het imago van de landbouw verbeterd is, is er nog steeds geen sociaal gedragen begrip van wat duurzame landbouw en voeding is. De paradox waarbij de samenleving aan de ene kant pleit voor een duurzame landbouw, maar aan de andere kant als consument niet bereid is daarvoor te betalen, is blijven bestaan. Diepere structuren zijn hier aan het werk. Het bestaan van onduurzame praktijken of systemen is gerelateerd aan het hanteren van onduurzame waarden. Vanuit een dergelijke invalshoek gaat het dan ook veel minder over een duurzame landbouw maar vooral over landbouw in een duurzame samenleving en over de bijdrage, positief of negatief, die de landbouw daarbij kan leveren. Deze bijdrage is bovendien een voortschrijdend proces waarbij de evolutie naar een verhoogde duurzaamheid niet zal stilvallen. De toekomst zal daarbij uitwijzen of bedrijven hun schaal verder zullen blijven vergroten om hun eco-efficiëntie te verbeteren en of meer holistische landbouwpraktijken zullen gaan domineren waarbij over sectoren heen gewerkt wordt.

Bronnen

Ajanovic, A. (2001) Biofuels versus food production: Does biofuels production increase food prices?, *Energy*, 36/4, 2070-2076.

Alcott, B. (2005) Jevons' paradox, *Ecological economics*, 54/1, 9–21.

Beddoe R., Costanza R., Farley J., Garza E., Kent J., Kubiszewski I., Martinez L., McCowen T., Murphy K., Myers N., Ogden Z., Stapleton K. & Woodward J. (2009) Overcoming systemic roadblocks to sustainability: The evolutionary redesign of worldviews, institutions, and technologies, *Proceedings of the national academy of Sciences*, 106/8, 2483-2489.

BEMEFa (2010) *Minister-president en BEMEFa bundelen de krachten: maatschappelijk verantwoorde diervoederstromen op het menu*, <http://www.bemefa.be/Download.ashx?ID=77644>.

BEMEFa (2011) *Duurzaamheidscharter*, april 2011, <http://www.bemefa.be/SustainableBusinessCharter.aspx>.

Bergen D. & Vervloet D. (2011) *Elementen voor een toekomstvisie m.b.t. een duurzame land- en tuinbouw in Vlaanderen - Perspectief 10 jaar later*, interne nota Departement Landbouw en Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Blandford D. (2011) *The contribution of agriculture to green growth*, Report to the OECD, <http://www.oecd.org/dataoecd/25/41/48258861.pdf>.

Boerenbond & VODO (2009) *Consensustekst Boerenbond en VODO werkgroep landbouw over basisdoelstellingen voor GLB*, <http://www.vodo.be/phocadownload/Landbouw/consensustekst%20dialoog%20boerenbond%20vodo.pdf>.

Boulding K. (1966) The economics of the coming spaceship earth: in Jarrett H. (ed.), *Environmental quality in a growing economy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 3-14.

Brand F.S. & Jax K. (2007) Focusing het meaning(s) of resilience: Resilience as descriptive concept and a boundary object, *Ecology and Society*, 12/1:23, <http://www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art23/>.

Bruinsma J. (2009) *The resource outlook to 2050: By how much do land, water and crop yields need to increase by 2050?* FAO, Rome, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/012/ak971e/ak971e00.pdf>.

Burrell A. (2011) *Renewable energies from the rural sector: the policy challenges*, <http://www.oecd.org/dataoecd/54/58/48309185.pdf>.

Carroll A.B. (1999) Corporate Social Responsibility. Evolution of a Definitional Construct, *Business Society*, 38/3, 268-295.

Cato, M.S. (2009) *Green economics. An introduction to theory, policy and practice*, Earthscan, Londen.

Cooymans M.P.M. & Hintzen E.F.M. (2000) *Winst en waarden. Maatschappelijk verantwoord ondernemen als onderdeel van kwaliteit*, Samsom, Deventer.

Daly H.E. (1980) *Economics, ecology and ethics: Essay towards a steady-state economy*, Freeman, San Francisco.

Debruyne P. & Vandewiele D. (2009) *Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid in Vlaanderen. Working Paper 17*, Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, Gent.

Decuypere E., De Tavernier J. & Boonen R. (2009) *Landbouw 6.F, grenzen verleggen*, Leerstoel Landbouw en samenleving.

Derissen S., Quaas M. & Baumgärtner S. (2011) The relationship between resilience and sustainable development of ecological-economic systems, *Ecological Economics*, 70/6, 1121-1128.

De Stobbeleir, K., De Vos A. & Buyens, D. (2006) Maatschappelijk verantwoord ondernemen in Vlaanderen: mainstream?, *OVER.WERK Tijdschrift van het Steunpunt WAV*, 1-2: 190-194.

Dhont, R. (2010) Veerkracht denken, *Oikos*, 55/4, 6-24.

Dolceta (2011) *Educatie en duurzame ontwikkeling*, <http://www.dolceta.eu/belgie/Mod5/-Educatie-en-duurzame-ontwikkeling-.html>.

Dries I. (2011) *FSSD2. Flemish strategy for sustainable development*, http://www.vleva.eu/sites/www.vleva.eu/files/events/bijlages/ilse_dries.pdf.

Drieskens S. (2010) *Gezondheidsstatus. Gezondheidsenquête België 2008*, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid - Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Brussel, https://www.wiv-isp.be/epidemie/epinl/CROSPNL/HISNL/his08nl/r5/3_gezondheidsstatus_report_V_2008_NL_final.pdf.

Economische Raad Provincie Oost-Vlaanderen (2010) *Op de Siertoer in teken van duurzaam ondernemen*, http://www.erov.be/index.php?view=article&id=338%3Aop-de-siertoer-in-teken-van-duurzaam-ondernemen&option=com_content&Itemid=62.

European Commission (2011a) *Roadmap to a resource efficient Europe*, Brussels, COM(2011) 571 final.

European Commission (2011b) *A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility*, Brussels, COM(2011) 681 final.

Elkington, J.B. (1997) *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*, Oxford, Capstone publishing.

EU (2011) *United Nations conference on sustainable development (Rio + 20) Rio de Janeiro, 4-6 June 2012. Contribution by the European Union and its Member States to the UN Department of Economic and Social Affairs*, <http://www.uncsd2012.org/rio20/content/documents/240contribution%20of%20the%20EU%20and%20its%20MS%20to%20the%20UNCSD.pdf>.

FAO (2009) *How to feed the world in 2050*, http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/expert_paper/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf.

FAO (2010) *Global hunger declining, but still unacceptably high*, <http://www.fao.org/docrep/012/al390e/al390e00.pdf>.

- FAO (2011a) *Green economy*, <http://www.fao.org/rio20/special-features/green-economy/en/>.
- FAO (2011b) *Greening the economy with agriculture. Taking stock of potential, options and prospective challenges*, http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/sustainability/docs/GEA_concept_note_3March_references_01.pdf.
- FAO (2011c) *Status of preparation of FAO contributions to the 2012 United Nations conference on sustainable development: Governance for greening the economy with agriculture. Executive summary*, http://typo3.fao.org/fileadmin/user_upload/sustainability/pdf/11_11_14_council_document.pdf.
- Fedoroff N. V., Battisti D. S., Beachy R. N., Cooper P. J. M., Fischhoff D. A., Hodges C. N., Knauf V. C., Lobell D., Mazur B. J., Molden D., Reynolds M. P., Ronald P. C., Rosegrant M. W., Sanchez P. A., Vonshak A. & Zhu J.-K. (2010) Radically rethinking agriculture for the 21st century, *Science*, 327/5967, 833-834.
- FEVIA (2011) *Duurzaamheidsverslag van de Belgische voedingsindustrie*, FEVIA, Brussel.
- Fischer J., Manning A.D., Steffen W., Rose D.B., Daniell K., Felton A., Garnett S., Gilna B., Heinsohn R., Lindenmayer D.B., Macdonald B., Mills F., Newell B., Reid J., Robin L., Sherren K., Wade A. (2007) Mind the sustainability gap, *Trends in ecology & evolution*, 22/12, 621-624.
- Freeman, R.E. (1984) *Strategic management: A stakeholder approach*, Boston, Pitman.
- Freibauer A., Mathijs E., Brunori G., Damianova Z., Faroult E., Girona i Gomis J., O'Brien L. & Treyer S. (2011) *Sustainable food consumption and production in a resource constrained world. The 3rd SCAR (European Commission – Standing Committee on Agricultural Research) Foresight Exercise*, http://ec.europa.eu/research/agriculture/scar/pdf/scar_feg3_final_report_01_02_2011.pdf.
- Fulai S., Flomenhoft G., Downs T.J., Grande-Ortiz M., Graef D., Scholtens B., Mol A.P., Sonnenfeld D.A., Spaargaren G., Goel R.K., Hsieh E.W., Scrieci S., Steurer R., Polzin C., Kostka G., Ancev T., Pirgmaier E., Boons F., Robèrt K.-H., Bryant C., Zhou K., Acharya S.R., Huberman D., Sonwa, D.J., Mycoo M., Guan D., Hubacek K., Sumaila U.R., Lopez-Ruiz H.G., Jolley G.J., Dougherty M.L., Pilon A.F., Prakash R., Tambunan T. & Hermann S. (2011) Viewpoints: Is the concept of a green economy a useful way of framing policy discussions and policymaking to promote sustainable development?, *Natural Resources Forum*, 35/1, 63–72.
- Geerardyn A. (2006) *Het goede doel als thema inde externe communicatie. Bedrijfscommunicatie meteen sociaal gezicht?*, Faculteit Sociale Wetenschappen - Onderzoekseenheid: School voor Massacommunicatieresearch, Leuven.
- Giampietro M. (1994) Sustainability and technological development in agriculture. A critical appraisal of genetic engineering, *BioScience*, 44/10, 677-689.
- Gielis S. (2010) *Ann Nachtergaele (FEVIA): “Kruising van traditionele en biolandbouw is de toekomst”*, MVO Vlaanderen, 20 december 2010, <http://www.mvovlaanderen.be/over-mvo/nieuws/ann-nachtergaele-fevia-kruising-van-traditionele-en-biolandbouw-is-de-toekomst>.
- Goessinger K. & Freyer, B. (2008) *Corporate Social Responsibility and Organic Farming – Experiences in Austria*, paper presented at the 16th IFOAM Organic World Congress, Modena, Italy, 16-20 June 2008, http://orgprints.org/11978/2/Goessinger_11978_ed.doc.
- Hall A. & Dorai K. (2010) *The greening of agriculture. Agriculture innovation and sustainable growth*, Link Limited, Brighton.

- Hardin G. (1968) The Tragedy of the Commons, *Science*, 162:1243-1248.
- Harrison, R. (2009) The Food versus Fuel Debate: Implications for Consumers, *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 41/2, 493–500.
- Hawkes J. (2001) *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*, Cultural Development Network, Victoria.
- High-level panel on global sustainability (2011) *Report of the meeting of the GSP Sherpas held in Madrid, Spain on 13-14 April 2011*, <http://www.un.org/wcm/webdav/site/climatechange/shared/gsp/docs/Madrid%20Sherpa%20Meeting%20Report%20%5B3%20May%202011%5D.pdf>.
- Kelly T.C. (2007) Worldviews and sustainable development: learning within contrasting perspectives, in: Owaga T. (ed.) *Education for sustainable development on agricultural production and environmental conservation*, Obihiro University of Agriculture and Veterinary Medicine, Obihiro, 71-78, <http://www.obihiro.ac.jp/project/intcollabo/oaserd/oaserd2007.pdf#page=85>.
- Lamberton G. (2005) Sustainable sufficiency – an internally consistent version of sustainability, *Sustainable development*, 13/1, 53-68.
- Le Blanc D. (2011) Special issue on green economy and sustainable development, *Natural resources forum*, 35/3, 151-154.
- Maloni M.J. & Brown M.E. (2006) Corporate social responsibility in the supply chain: An application in the food industry, *Journal of Business Ethics*, 68: 35-52.
- Mathijs E. (2011) *Persoonlijke mededeling*, KULeuven, Brussel.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. & Behrens W.W. (1972) *The limits to growth*, Universe Books, New York.
- Ministry of Foreign Affairs (2012) *The Danish EU Presidency 2012. Europe at work*, http://eu2012.dk/en/~media/Files/Brochure/EU_Presidency_Brochure_UK.ashx.
- MPS (2011) *Enquêteresultaten*, <http://www.my-mps.com/LinkClick.aspx?fileticket=5BVuj4AIXBw%3d&tabid=62&language=nl-NL>.
- MPS (2012) *MPS: Sustainable quality*, <http://www.my-mps.com/>.
- MVO Nederland (2010) *MVO in de agribusiness*, MVO Nederland.
- MVO Vlaanderen (2011) *Beleid*, <http://www.mvovlaanderen.be/over-mvo/beleid/>.
- Nationaal Contact Punt OESO Richtlijnen (2008) *MVO navigator*, <http://www.oesorichtlijnen.nl/navigator/>.
- Nurse K. (2006) *Culture as the fourth pillar of sustainable development*, Prepared for Commonwealth secretariat, <http://www.fao.org/SARD/common/ecg/2785/en/Cultureas4thPillarSD.pdf>.
- OECD (2010) *Communiqué from the Ministers - Meeting of the Committee for Agriculture at Ministerial Level*, OECD, http://www.oecd.org/document/2/0,3746,en_21571361_43893445_44664898_1_1_1_1,00.html.
- OECD (2011a) *Towards green growth*, OECD publishing, Paris.

OECD (2011b) *A green growth strategy for food and agriculture – Preliminary report*, OECD, Paris.

OECD (2011c) *Green growth and agriculture: follow up work*, OECD, Paris.

Paredis E. (2001) Duurzame ontwikkeling: de ambities doorgelicht, *NoordZuid cahier*, 26/4, 33-46.

Paredis E. (2005) *Heeft duurzame ontwikkeling nog zin? Over de moeilijke theoretische en politieke zoektocht naar mondiale rechtvaardigheid en leven binnen ecologische grenzen*, Centrum voor duurzame ontwikkeling, Gent, <http://www.lne.be/doelgroepen/onderwijs/ecocampus/aan-de-slag/lerende-netwerken/thema-sociaal-werk/heeft-duurzame-ontwikkeling-nog-zin-erik-paredis>.

Pfahl S. (2005) Institutional sustainability, *Journal of sustainable development*, 8/1-2, 80-96.

Reheul D., Mathijs E. & Relaes J. (2001) *Elementen voor een toekomstvisie m.b.t. een duurzame land- en tuinbouw in Vlaanderen*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Land- en Tuinbouw., Brussel.

Reganold J.P., Jackson-Smith D., Batie S.S., Harwood R.R., Kornegay J.L., Bucks D., Flora C.B., Hanson J.C., Jury W.A., Meyer D., Schumacher A. Jr., Sehmsdorf H., Shennan C., Thrupp L.A., and Willis P. (2011) Transforming U.S. Agriculture, *Science*, 332/6030, 670-671.

Relaes J. (2011) *Persoonlijke mededeling*, kabinet van de Vlaamse minister van Economie, Buitenlands Beleid, Landbouw en Plattelandsbeleid & KULeuven, Brussel.

Reheul D. (2011) *Persoonlijke mededeling*, UGent, Gent.

Robinson J. (2004) Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development, *Ecological Economics*, 48/4, 369-384.

Rockström J., Steffen W., Noone K., Persson Å., Chapin, F.S. III, Lambin E., Lenton T.M., Scheffer M., Folke C., Schellnhuber H., Nykvist B., De Wit C.A., Hughes T., van der Leeuw S., Rodhe H., Sörlin S., Snyder P.K., Costanza R., Svedin U., Falkenmark M., Karlberg L., Corell R.W., Fabry V.J., Hansen J., Walker B., Liverman D., Richardson K., Crutzen P. & Foley J. (2009) Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and Society* 14/2, 32, <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/>.

Roels K. & Van Gijsegem D. (2011) *Verlies en verspilling in de voedselketen*, Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Monitoring en Studie, Brussel.

Spence L. & Bourlakis M. (2009) Moving from corporate social responsibility to supply chain responsibility: The case of a Leading UK food retailer. In: Fritz M., Rickert U. & Schiefer G. (eds.), (2009) *System dynamics and innovation in food networks. Proceedings of the 3rd international European forum on system dynamics and innovation*, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/59204/2/Bourlakis.pdf>.

UNEP (2009) *Global green new deal. Policy brief*, <http://www.unep.org/greeneconomy>.

UNEP (2010) *Green economy developing countries success stories*, http://www.unep.org/pdf/GreenEconomy_SuccessStories.pdf.

UNEP (2011a) *Green economy*, <http://www.unep.org/greeneconomy/>.

UNEP (2011b) *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication*, <http://www.unep.org/greeneconomy>.

United Nations Environment Management Group (2011) *Working towards a balanced and inclusive green economy. A United Nations system-wide perspective*, <http://www.unemg.org/Portals/27/Documents/IMG/GreenEconomy/report/GreenEconomy-Full.pdf>.

Van Cauwenbergh N., Biala K., Bielders C., Brouckaert V., Franchois L., Garcia Ciudad V., Hermy M., Mathijs E., Muys B., Reijnders J., Sauvenier X., Valckx J., Vanclooster M., Van der Veken B., Wauters E., Peeters A. (2007) SAFE-A hierarchical framework for assessing the sustainability of agricultural systems, *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 120/2-4, 229–242.

Van der Sterren M. (2011) *Hongerstrijd binnen de VN*, <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2011/11/04/hongerstrijd-binnen-de-vn>.

Van Opijnen M. & Oldenziel J. (2011) *Responsible Supply Chain Management. Potential success factors and challenges for addressing prevailing human rights and other CSR issues in supply chains of EU-based companies*, CREM B.V. & SOMO, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6729&langId=en>.

Van Passel S., Lepoutre J., Nevens F., Van Huylenbroeck G. & Mathijs, E. (2004) *Economische Duurzaamheid en Toegevoegde Waarde: Een eerste aanzet op basis van macro-economische gegevens*, Publicatie 12, Steunpunt Duurzame Landbouw.

Vanden Bilcke, C. (2011) *The green economy initiative*. Presentatie op het Vlaams Stakeholderforum Rio +20 van 3 oktober 2011, <http://do.vlaanderen.be/nlapps/data/docattachments/2%20chris%20vanden%20bilcke%20FINAL.RIO%20CONFERENCE.FLANDERS.pdf>.

Vanthsche, P. (2011) Opiniestuk, *Boer & Tuinder*, 7 oktober 2011, 2-3.

Vassart C. (2011) *Duurzame ontwikkeling resoluut verankert in ondernemingen in België. Barometer 2011 van de maatschappelijk verantwoordelijkheid*, Business & Society Belgium, Brussel.

VBT (2012) *Responsibly Fresh*, <http://www.responsibly-fresh.com>.

Verheeke J. (2004) *Sociologie van de milieubeweging*, <http://homepages.vub.ac.be/~kfvlaemi/Cursusmateriaal/Sociologie%20Milieubeweging.pdf>.

Verdonck S., de Krom M., Dessen J. (2011) *Sociale aspecten van duurzaamheid van landbouw en platteland in Vlaanderen. Een verkennende studie*, Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek, Merelbeke.

Vlaamse Regering (2011) *Samen grenzen ver-leggen. Vlaamse strategie duurzame ontwikkeling*, <http://do.vlaanderen.be/nlapps/data/docattachments/VSDO2.pdf>.

VLAM (2010) *ID'Flor is duurzaamste sierteler van de Floraliën 2010*, http://www.vlam.be/export/news_nl.phtml?id=108.

vzw Boeren op een Kruispunt (2011) “*Dat meen je niet.*” *Jaarrapport 2010*, <http://www.boerenopeenkruispunt.be/figuren/Jaarverslag2010.pdf>.

World commission on environment and development (1987) *Our common future*. Oxford University Press, Oxford.

WHO (2011) *Obesity and overweight*, <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/>.

York R. (2006) Ecological Paradoxes: William Stanley Jevons and the Paperless Office, *Human Ecology Review*, 13/2, 143-147.

Figuren

FIGUUR 1: SCHEMATISCHE PIJLEROORSTELLING VAN DUURZAME ONTWIKKELING.....	5
FIGUUR 2: SCHEMATISCHE CIRKELVOORSTELLING VAN DUURZAAMHEID MET DUURZAAMHEID IN HET CENTRUM	10
FIGUUR 3: SCHEMATISCHE HIËRARCHISCHE CIRKELVOORSTELLING VAN DUURZAAMHEID.....	19
FIGUUR 4: VSDO-VOORSTELLING VAN INTERACTIES TUSSEN DIMENSIE EN SYSTEMEN BIJ DUURZAME ONTWIKKELING	23

Tabel

TABEL 1: VORMEN VAN REACTIES OP ECOLOGISCHE VRAAGSTUKKEN.....	19
---	----

Afkortingen

BEMEFA	Beroepsvereniging van Mengvoederfabrikanten
BNP	bruto nationaal productie
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations
FEVIA	Federatie Voedingsindustrie
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
KULeuven	Katholieke Universiteit Leuven
MPS	Milieu Programma Sierteelt
MVO	Maatschappelijk verantwoord ondernemen
NGO	Niet-gouvernementele organisatie
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
Rio+20	derde Verenigde Naties conferentie over duurzame ontwikkeling in Rio de Janeiro (20-22 juni 2012)
UGent	Universiteit Gent
UNEP	United Nations Environment Programme
VBT	Verbond van Belgische Tuinbouwcoöperaties
VDSO	Vlaamse strategie voor duurzame ontwikkeling
VLAM	Vlaams centrum voor agro- en visserijmarketing
VN	Verenigde Naties
VODO	Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling
WHO	World Health Organisation

